

МАРІЯ ОСТРОМИРА

ПОДАЙ КЕРМУ

Історичне оповідання

1952

Канадсько-Український Бібліотечний Центр

Канадське Товариство Прихителів України
Торонто - Канада

ПОДАЙ КЕРМУ

МАРІЯ ОСТРОМИРА

ПОДАЙ КЕРМУ

Історичне оповідання про княгиню Ольгу

.

ВИДАВНИЦТВО „АМЕРИКА“

Філадельфія

1952

Промчали по Сулі весняні води, минуло літо, і від південних степів йшла тихо погідна осінь. Сонце лагідним саявом своїм озолотило береги ріки. При березі, увязаний цупкою линвою, стояв пором, а біля нього гойдався човен. Недалеко перевозу стояла хатина старого перевізника, Мстислава. Крізь маленьке очко-віконце хатини виглянула чепурна дівоча головка, прикрашена блискучими кісниками, і сховалась.

— Наче б хтось стояв на тому березі ріки... Я виручу тебе, батеньку, а ти відпочинь трохи, — звернулась дівчина до старого перевізника, що, сидячи біля стола, запивав медом скромне снідання.

— Залиш це, Прекрасо! І так усі дивуються, що ти деколи ведеш пором. Все ж ти дівчина, не юнак — навіщо наражувати себе на людські поговірки.

— Невже ж моя вина, батеньку, в тому, що боги не дали тобі сина?!

— Та й не моя! — зідхнув старий.

— Ось і бачиш! Виходить, що таки треба мені підсилити втомлені руки старого батька — посміхнулася, заглядаючи в його обличчя.

— Тільки це, Прекрасо? А за молодим Претичем не хочеться тобі поглянути, — нецікаво? — посміхнувся, обкидаючи поглядом її струнку постать, одягнену в тонку льняну сорочку й червону вовняну опинку.

Звичайно у будень носила вона грубі конопляні сорочки — льняні ж одягала тільки у свято. Сьогодні ж не дармо одягнулась по-святковому.

— Може цікаво, а може й нецікаво, — химерно піддула дівчина уста.

— Краще не дивись туди, Прекрасо, — куди там баранові до соболя!

На останні батькові слова дівчина не відповіла нічого, була вже за порогом хатини. Вмить на бігу поправила кісники на голові, пересунула бурштинове намисто на шиї і полинула в напрямі перевозу. Обличчя калиною червоніло, а карі очі зорями свіtilись. Відв'язала лину, вхопила в руки керму і спрямувала човен до другого берега.

На тому боці ріки стояв стрункий русявий юнак. І хоч був без кольчуги і щита — тільки із широким мечем при боці, проте закинутий на рамена сірий плащ із червоною обшивкою, був ознакою княжого гридня-дружинника.

— А не затопиш мене, Прекрасо? — посміхнувся, ступаючи в човен.

— Бач, який відважний! Води в ріці жабі по коліна, а йому лячно стало. Цікаво було б побачити тебе в останній виправі на „путі з Варяг у Греки“. Мабуть, Греки немало страху наїлись, побачивши такого витязя. Краще сидів би у своєму Посуллі та годував табуни коней у степах, як твій батько, а тобі заманулось Перунові служити.

Болюче вразили юнака слова дівчини.

— Не тобі рішати, що робити мені — Перунові служити, чи коней годувати. А батька мого не ображай, бо він не тільки добре господарює, але й мечем рубає не згірше, обороняючи свого, важкою працею придбаного майна, від наїзду диких орд. Сама ти знаєш, що наше Посулля наражене раз-ураз на напади диких кочовиків. А коні — вони теж потрібні. Невже, думаєш, мало їх іде рік-річно із батькових табунів для княжої дружини? А керму все таки віддай мені, — сказав, здавивши образу. — Дивитись не можу, як твої дрібні руки умлівають від напруги. — Замовк. Прикусив уста і став побіч неї.

Щось твердого було в його голосі, чого вона ніяк не могла збагнути — якась сила, що веліла коритись. Звідсіль, мабуть, ті їдкі жарти у неї, щоб заглушити страх

перед тією силою, що була від усієї його постаті. І вона мовчки, без одного слова віддала керму й задивилась у глибини ріки. Отямилась, як він прив'язував човен у пристані. Нахилив голову, і за правим ухом видно було ледве пригоєну рану від меча. Дівчині соромно стало за свої слова. Бож оцей син земського боярина, Претича, не хотів господарювати з батьком, — його манила війна. Хоробрістю своєю не то що дорівнював дружинним боярам, а то й перевищував їх. Оце тепер перебував у дворі батька лікував рани, здобуті в поході.

І дівчині ніяково стало, хотілось прохати вибачення за образливі слова. Проте не промовила ні одного — єдиного слова.

А йому важко було відходити, і наче для оправдання своєї нерішучості сказав:

— На другому тижні у нашому дворі гостей вітатимемо з княжої дружини. Виберуться на лови. Мабуть, сам воєвода Свінальд прибуде. А я оце спішусь батькові вістку подати. •

І враз, зашарівшись, — відійшов. Соромно стало за довгий язик. І звідкіля в нього оця балакучість взялася?! Ні з цього, ні з того — плеще все перед цією дівчиною, наче баба яка. Як же насмішливо мусять щулитись тепер її блискучі очі!

Проте він помилився. Як тільки віддалився, очі дівчини з тугою супроводили його.

„Куди баранові до соболя“ — пригадалися батькові слова. Невже ж він поміж смердами радить шукати пари? А чим Всеволод Претич не пара їй? Батько не любить говорити про своє минуле. Нікому досі не сказав, звідкіля сюди прибрів з нею, маленькою дівчинкою. І їй не сказав, а сама вона не памятає. Зате рани на його обличчі багато дечого могли б розказати, чим трудився колись старий перевізник Мстислав. А оце бурштинове намисто, яке зосталося їй по матері і яке вона день-у-день носить на своїй шиї — воно теж, мабуть, памятає кращі часи. Еге ж! — батько заборонив їй задивлятись на Всеволода,

проте він не годен заборонити їй думками витати біля нього — змальовувати найкращими колірами його образ у своїй уяві.

А батько таки перешкодив їй. Наблизившись до човна, сполохав її мрії.

— Прийшов я на зміну тобі, Прекрасо. Мабуть, уже нецікаво стало — нудно тут тепер сидіти, га? — сказав, посміхнувшись.

Дівчина мовчки подалась в напрямі хати.

— Гай, гай! Щоб то подумала покійна княгиня, якби побачила, що доня її поглядає на сина земського боярина, — міркував старий Мстислав. — Вона ж вибирала б для неї чоловіка поміж наймогутнішими з князів.

— А, може, батько добре каже — думала дівчина, ідучи в хату. — Бо що сказав би старий, багатий боярин Претич, якщо б син привів йому невістку з отакої вбогої хатини.

І вона докладніше приглянулась хатині. Наче вперше бачила її. Збудована із дерев'яних бервен, крита соломою, — була не ліпша, ні гірша від хати будь-якого смерда.

— А це ти вертаєшся, моя кришечко! — привітала її бабуся, що жила в них і займалася їхнім малим господарством. — А я ось порядкую в кліті.

Прекраса посміхнулась. Бабуся завжди порядкувала, все мусіло бути в неї на своєму місці. У кліті, під стіною стояла скриня з борошном, бочка з вудженим мясом та діжа до мішення тіста. На полицях лежало всяке теслярське приладдя (бо ж старий Мстислав теслярством у вільні хвилини займався), як: пила, сокири, долота, сверли, струги, кліщі. На кілку, вбитім у стіну, висів невід, сплетений із міцних шнурків. Із самого кутка полиці визирали кам'яні прясла веретен. Веретена тепер були в спочинку і ждали зими, коли то бабуся з Прекрасою прали льняні та конопляні куделі. А влітку бабуся вовну прала, але вже сама, бо ж вовну прости — не така то легка річ, і треба довголітньої вправи, щоб вийшла рівна нитка.

Прекраса тільки придивлялась до бабусиної роботи — сама ж не відважувалася ще прости вовни.

— А ти в світлицю ходи, голубко, бо ось зараз полуденок буде готовий, — сказала бабуся. — А може в одрину підеш і переодягнешся — шкода святковий одяг нищити в будень.

Дівчина посміхнулася на згадку, що батько з бабусею називали завсіди кімнати їхнього житла „світлицею“ та „одриною“. „Світлиця“ це — було не що інше, як перша велика кімната, якій слід би скоріш пекарнею зватись. Там було огнище, де варилися страви, великий стіл, де їли вони, а в кутику, під стіною — батькова лежанка, вкрита шкірами. „Одрина“ — це друга маленька кімната, де жили вони з бабусею. Дві лежанки в кутках, скриня на одяг під стіною, насередині низький столик, а біля нього лавка, застелена покривалом із паволоки — ось і вся обстановка тієї „одрини“. Це покривало з дорожньої грецької тканини було найбільшою гордістю старого Мстислава, і він шанував його, наче святість яку.

Мстиславові надокучило сидіти біля перевозу, і він пішов у садок та оглядав борти з бджолами. З найбільшого бортя вийняв до дерев'яної мисочки кілька щільників пахучого меду, зірвав кільканадцять слиз, що саме починали дозрівати, і все те поніс у хату.

— А де ж Прекраса? — запитав бабусю, ставляючи на столі принесені присмаки.

— Переодягається в одрині, — вказала бабуся рухом голови в напрямі малої кімнати. — Тільки, чи ненавродив їй хто?! — додала шепотом. — Я вже пробувала усіх заклинів, які тільки знаю, та якось не помагає. Наче заворожена, дівчина ходить. Ой, леле! Мабуть чийсь дуже погані очі глянули на неї, і тут потрібні сильніші заклинни, ніж мої.

— Може й правду кажете, бабусю, що глянули на неї чийсь очі. Проте я не сказав би, щоб вони були погані, а навпаки. Тому, то, бабусю, вам слід би знати заклинни ще й проти гарних очей, — посміхнувся Мстислав.

— Пек тобі, Мстиславе! Хіба ж проти гарних очей заклинів треба?!

— А ось і Прекраса! Я оце тобі, доню, кілька щільників свіжого меду приніс та зірвав перші дозрілі сливи, — звернувся Мстислав до входячої дівчини. — правда, що слив ти ще не їла цього року?

— Та невже, батеньку, вони дозріли вже?! — вродувана, наблизилась до стола.

— Лиши це, голубко, не їж тепер, бо полуденок не смакуватиме, — завважила бабуся й почала приносити на стіл страви.

Прекраса помагала їй. Скоро запарувала на столі пшоняна каша у дерев'яній мисці та появилсь чималий кусень вудженого мяса. У глиняному дзбанку стояв мед, а біля нього лежав свіжий, запашний житній хліб.

* * *

Вже третій із ряду день Прекраса стояла біля перевозу, надармо виглядала Всеволода. І тоскно стало їй — в очах появились сльози.

— Якщо ота чайка, що летить понад рікою, замочить крильця у воді — так він прийде, а пролетить, не торкнувшись води, — не прийде, — ворожила.

Чайка пролетіла не замочивши крилець, — дівчина похнюпилася зовсім.

— А гей же, чоловіче добрий, перевези нас на той бік ріки! — почувла з того боку ріки.

Глянула туди. Побачила гурт людей на конях.

— Мабуть, княжі дружинники, — подумала. — Але ж це треба пором брати; човном їх усіх не перевезеш, — міркувала. І почала відв'язувати цупку ливну порому.

— Та це ж, замість перевізника, русалка заправляє поромом, — крикнув весело середнього віку чоловік з ознаками княжого воєводи. — Чи не залишилася ще від русальних свят! Мабуть, тоді, як інші русалки, набувшись уже доволі на землі, шубовснули в воду, вона,

задивившись на якогось юнака, не пішла за ними. А тепер ось поромом заправляє, — звернувся воєвода до юнака, що стояв біля нього і ріжнився чомусь від усіх інших дружинників, хоча одяг його був такий же, як і в них.

Дівчина мимоволі задивилась на нього.

— На Дажбога! Вона ж дійсно русалка, Ігоре, — продовжував воєвода. — Дивись, щоб не затягнула тебе у топіль.

Наче прокинулась дівчина від останніх слів воєводи.

— Ступайте на пором, достойні, а то відіду, не забравши вас, — посміхнулась.

— Так, я перший ступаю, бо кого, як кого, а мене, старого, ти залишила б таки, — сказав воєвода, ступаючи на пором.

Біля нього опинилось лише декілька дружинників, бо більшість, не ждучи переправи, кинулась враз із кінями вплав через ріку. Молодець, яким так зацікавилась дівчина, став біля неї при кермі.

— Славно кермуєш ти, дівчино! Доводиться вірити словам воєводи, що ти справжня русалка.

— Ех, що там! А ось дружиною в бою заправляти, — це куди більша штука...

— Ось, бач, куди вона гне! — здивувався воєвода. — Чи тобі, дівчино, не приходить охота ще й дружиною заправляти?

А може не тільки дружиною, але й усіма землями княжими, усією великою волостю Дажбога заправляла б, що?! — докинув глузливо молодий Ігор.

Як досягнули берега, і воєвода з дружинниками покинув пором, Ігор зостався ще біля Прекраси.

— Як тебе звуть, дівчино, — запитав.

— Навіщо тобі знати, — відповіла, привязуючи пором.

— Де можна зустріти тебе ввечері?

— Я нікуди вечорами не ходжу — батько не пускає. А втім, я й сама не бажаю бути іграшкою багатих і значних юнаків.

Закинула назад голову і прижмурила очі. Лиха була на нього за недавній жарт.

— А нащо ж тоді боги призначили дівчат?

— А мені яке діло до того — призначили, чи не призначили боги дівчат вам на іграшку? Головне, що сама я не бажаю належати до тих, кого призначили, — ось і все, розумієш?! — сказала, обкидаючи палючим, гострим поглядом його постать.

— Бач яка! А якщо б я прислав дружину по тебе, щоб впровадити тебе в мої тереми, як першу кохану жінку мою, — чи пішла б тоді?

— Не знаю.

— І цього не знаєш?! — засміявся.

— Потім ще скільки жінок ти взяв би собі? — запитала глумливо.

— Нікого, тільки тебе одну. Хіба ж я сіверський боярин?!

— Сіверський боярин, чи полянський князь, — річ не в тому, а головне, — якщо дійсно кохав би одну, другої не брав би.

— Звідкіля ти знаєш, що я полянський князь?

— Хіба ж я це казала?

— Так ти думаєш, що двох жінок зараз кохати не можна?

— Ні, не можна! Бо хто каже, що кохає двох, ні одної не кохає.

— Ось воно як! А я й не знав, — сказав, відходячи. — Дякую, що перевезла ти мене, дівчино, через ріку. Тільки вдруге я вже не відважився б на таку переправу.

— Чому? — здивувалась.

— Бо ти не довезла б мене до берега, так і затопила б на середині ріки.

— Так мало довіряєш моїй силі? Думаєш, не вдержала б порома проти хвиль? А втім — річ не в силі, а в справності. Батько казав, що я вже зовсім справно керую поромом — сказала самопевно.

— І силі твоїй, і справності вірю, дівчино. Але найбільше довіряю твоїй ненависті до мене, яку я побачив ось тепер у твоїх очах. І з такою ненавистю ти не завагалася б ні хвилини, щоб скинути мене з порома в найбільшу глибину ріки, — засміявся весело.

Та поки вона встигла відповісти, його не було вже біля неї.

Наче очманіла, подивилась йому вслід. А потім ступила у човен і, колишучись на тихих, спокійних хвилях, думала про обох — порівнювала Ігоря з Всеволодом. Претич вищий і кращий — та говорить мало. Мовчки дивиться на неї і завжди бере від неї керму, наче б не довіряв її силі. А цей навіть порома не поміг їй прив'язати сьогодні, — байдуже дивився, як вона поралась біля линви. Бо Претич кохає її, а цей тільки насміхався увесь час із неї. А все ж він цікавіший від Претича...

Уже Хорс на своєму золотому возі за обрієм скрився, а вона все ще не йшла в хату. Від води потягнуло вогким, дошкульним холодом. Стрепенулася вся. Чогось лячно стало перед майбутнім. Гей, гей! Яку ж це нитку випряде їй доля; тонку-тонісіньку шовкову, чи може грубу конопляну, зате тривку й суцільну?! Якби знаття!

* * *

Гамірно й весело в дворі боярина Претича. Давно вже не було в нього таких високих гостей. Довгі столи вгиналися від м'ясива, у срібних збанках і чарках мінився старий мед.

— Міцний твій мед, Ростиславе, не скоро доведеться такий пити, — з чаркою в руці промовив воєвода Свінальд.

— Що там мій мед супроти княжого. А ти, воєводо, часто засідаєш при княжому столі!

— Не кажи так, Ростиславе. І сам князь Олег не соромився б таким медом, як твій. Мабуть, і в княжих медах кращого нема, — правда, Ігоре?! Та наш молодий князь Ігор, мабуть, зовсім загубив смак.

Ще раніш впився і очманів так, що й до віку йому не протверезитись. Ловів ще й не починали, а він неждано сам попав у сильце. Ота русалка, що кермувала сьогодні поромом, полонила серце нашого князя.

Молодий Претич насторожився, глянув на воєводу, потім на Ігоря, і рука його, що тримала срібний дзбан з медом, затремтіла. Мед замість до чарки, бурштиною струєю полився по тонкому льняному обрусі.

— Як закінчимо лови, то зараз же, як тільки місяць відновиться вдруге, підемо з князем на полюддя. А з весною, як розтануть сніги і Лада усміхнеться до нас своїм ясним обличчям, знову вирушимо на Греків. А твій Всеволод, Ростиславе, хай через зиму вдома посидить. Вилижеться з ран, а на весну — поминай, як звали! Замість Ладі, — Марені в вічі зазиратиме. А де ж це він?

Шукав очима Всеволода, та його не було, непомітно вийшов.

А при столі довго ще розмовляли дружинники про лови, які мали початися наступного дня, вранці. Воєвода розпитував Претича про старі перевісища, радився, де б заложити нові. Говорили про успішність ловів за допомогою соколів та яструбів.

А коли підхмелені дружинники розійшлись, воєвода сказав Претичеві зачинити двері, і тоді щойно почалася справжня нарада. Тільки річ ішла не про лови, а про справи куди важніші від них. Воєвода Свінальд, як довірений полководець князя Олега, мав чимало поладнати справ з боярином Претичем, що сидів на південному рубежі Сіверщини. А котра ж із княжих волостей, як не Сіверщина, була найбільш наражена на напади диких орд. І воєвода, і князь Олег знали добре, що хоробрий і відважний Претич оборонятиме не тільки свій двір, але, як треба буде, оборонить і всю південну Сіверщину, поки наспіє княжа дружина.

Довго у ніч сиділи воєвода Свінальд з боярином Претичем і радили. Уже перші півні проспівали, як боярин супроводжав воєводу на спочинок до призначеної йому світлиці.

* * *

На славу вдалися лови княжій дружині. Сіверщина недарма славилася багатством дикої звірини. У степах табунами паслися дикі коні. А крім оленів, лосів, диких кабанів, ведмедів, виводилося там теж чимало бобрів.

То ж веселі верталися княжі дружинники у Київ. Та найбільш радий успіхами був сам воєвода Свінальд. Тільки молодий князь Ігор байдужий був до всього. Наче сонний, їхав біля Свінальда. Ще і кінь його спотикнувся, коли виїжджали з двора боярина Претича. А як біля перевозу, замість сподіваної дівчини, побачив старого перевізника Мстислава, — тоді вже похнюпився зовсім.

Заки дружинники переправилися на конях через ріку вплав, князь і воєвода розмовляли з перевізником.

— А куди ж ділась ота русалка, що раніш кермувала поромом? — запитав воєвода.

— Княжна перебуває тепер у хатині, — відповів, кланяючись, старий Мстислав.

— Тобі, бач, старий, жартувати хочеться. Чи не забагато меду випив ти сьогодні?! Я ж про ту дівчину, що кермувала поромом, питаю, а не про жадну княжну.

— Хіба ж я посмів би жартувати, достойний воєводо?! Буває, що рабиня у теремі живе, так чому ж княгиня не могла б жити в убогій хатині? Покійній княгині — матері її — і не снилося, що її доня житиме колись в ось такій хатині, а про те так, а не інакше склалось. На Дажбога! Хоч і які добрі наміри мав старий Мстислав, проте не міг улаштувати кращого життя малій княжні. А втім, хто його знає, може так і краще?! Може завдяки оцій малій хатині вдалося мені заховати її до сьогодні.

— Та невже вона дійсно княжа дочка? А що з батьком її, де ж він княжить? Кажи, кажи! Не говори так за-

гадково, мені ж усе те треба знати, — гарячився молодий князь.

— Князь згинув при наїзді Печенігів. Та не тільки князь згинув, згинула і княгиня, хоч билася з клятими, наче найзавзятіший дружинник князя, — продовжував перевізник. — Не хотіла попасти у полон до клятих — впала на порозі терему, зрошуючи його своєю кров'ю. А мені доню свою, тоді ще маленьку кришку, віддала під опіку. Я був за дворецького у теремі княгині. „Бережи її, Мстиславе, оцю маленьку крихітку мою, а це візьмеш для неї на згадку по мені“, — і вказала на намисто на шії, що було з горючого каменю. Вмить розіп'яв я намисто, дитину загорнув у покривало з паволоки, яким застелений був стілець у світлиці княгині, і потайним виходом пішов у степ. Темна ніч допомогла мені, і я йшов, не зупиняючись, щоб тільки далше бути від наїздників. Забрів аж сюди, у Сіверщину і, як бачите, достойні, перевізником став. А вона, Прекраса — тобто, князівна — виросла при мені і розвинулась, наче пишна квітка. Проворна, завзята, відважна, як і її покійна мати була. І тепер мені, старому, найбільша морока. Тепер ще більше треба берегти її, ніж тоді, коли маленькою була. Бо ж не один молодий одчайдух сягнув би рукою по цю пишну квітку, а вона, на Дажбога! — варта кращої долі.

— Ти правду кажеш, Мстиславе! — відозвався молодий князь, якого очі палали дивним блиском. — Вона дійсно вартує кращої долі. А щоб ти не мусів берегти її від усяких, як ти кажеш, „одчайдухів“, я звелю влаштувати княжі тереми, що досі пусткою стоять і ждуть на княгиню.

— Еге ж! А ти, Мстиславе, віддаси свою княжну під опіку оцьому молодикові, — посміхнувся воєвода. — Вовк ягня берегтиме, ось як воно виходить!

— Мені не до жартів тепер воєводу, — спалахнув Ігор. — Не тільки я, але і ти, і дружинники твої, і вся полянська дружина берегтиме її, бо вона стане київською княгинею — першою і єдиною жінкою моєю. А тепер,

Мстиславе, перевези нас на той бік ріки, бо дружинники наші давно вже ждуть і діждатись не можуть нашої переправи. Княжні перекажи, щоб ладилась в дорогу. А ти, як опікун її, замість батька, приймеш від мене за віно весільний дар.

І молодий князь уважніше, як досі, глянув на нього. Тепер щойно побачив його вбогий полотняний одяг, стару полинялу шапку з куниць та пірвані прабошні на ногах. Побачив і сльози в його очах і вмить зрозумів усе: цей старий перевізник усього відмовляв собі в житті, щоб тільки сяк-так влаштувати життя молодій княжні. Який же жаль мусів давити його душу на саму згадку розлуки з нею!

— Щоб, тобі, Мстиславе, не треба було розлучатися з княгинею, ти станеш за дворецького в її теремі, як був у теремі її матері — сказав Ігор, ступаючи на берег.

* * *

По скінченні ловів та по відїзді княжої дружини молодому Претичеві враз якось тісно стало у батьківському дворі. Вийшов з хати і, наче сонний, блукав понад рікою. Невже думав, що дівчину зустріне?! А вона, Прекраса, не виходила.

Пригадував, як вперше побачив її в купальну ніч, в гурті дівчат, саме тут, над рікою. А там огнище горіло. Він скочив почерез огнище, а вона заплескала у свої малі долоні. І тоді він уперше звернув на неї увагу. Опісля дівчата вінки на воду пускали... Він силкувався піймати її вінок і ніяк не міг: вінок плив бистро серединою ріки. А опісля змінив напрям і почав наближатись до берега. Здавалося: одна тільки мить, і впіймає його... Та враз вінок закрутився і попав у вир, а там бистра течія порвала його і несла все далі і далі...

Не піймав її вінка в ту купальну ніч... Невже йому з нею не бути в парі?! За ніщо в світі! Він же нікому, навіть київському князеві, не віддасть її! Чим же гірший сіверський боярин від полянського князя?! Ріжниця хіба

тільки в тому, що він, Всеволод, понад усе на світі кохає її. Ах, на Перуна! Князь напевно не кохатиме її так ніколи...

І пригадалися йому давні звичаї його предків-Сіверян, пригадалась „умичка“ жінок. На ігрищах поміж селами чоловіки поривали собі жінок. Ще й тепер по деяких сіверських селах юнаки поривають дівчат. Поляни називають ці сіверські звичаї дикими. І що ж тут дикого?! Така умичка відбувається тільки за згодою дівчини. Якщо дівчина не бажає собі того, ніхто й не пориває її.

Пірвати б Прекрасу і заховати так, щоб ніхто не побачив її! А що, як вона не піде з ним, що як князь Ігор полонив її серце?! — шибнула страшна думка і прибила його зовсім. Та ж і старий Мстислав завжди вовком дивиться на нього, наче б він, боярин, не пара був його дочці, наче б дійсно на князя ждав!

За важкими думками своїми не стямився, як наблизився до перевозу. Та біля нього нікого не застав. Тільки, привязаний на линві, гойдався біля порому самотній човен...

* * *

А крізь очко хатини непомітно поглянув на Претича старий Мстислав і всміхався під сивим вусом.

— Облизня піймаєш, молодче! — думав старий. — Куди там баранові до соболя! Не сіверською бояринею, а полянською княгинею бути їй!

А вона сиділа біля стола, оперла голову на руки й не бачила нікого й нічого: ні Всеволода біля перевозу, ні значучих батькових посміхів. Чи думала над своїм минулим, про яке щойно сьогодні довідалась від батька? Чи аж так захоплена була сватанням молодого, відважного київського князя? Чи може високий, стрункий, мовчазний Претич з думки їй не сходив? Хто ж може відгадати серце дівчини?! А найменше вона сама...

* * *

Невесело себе почувала молода княжна у княжому теремі. І хоч під вікнами в теремовому саду калина цвіла, вона вважала себе пташкою, зачиненою у золотій клітці. На ній була та сама тонка, льняна сорочка і червона вовняна опинка і те саме намисто з горючого каменю, що колись. Шовкову сорочку і парчеву опинку одягала тільки тоді, як Ігор приходив до неї. Але тепер він не приходив, — чим іншим був зайнятий: увесь час ішла підготовка до походу. Та ж у Боричевому уїзді рух, як ніколи! Великі човни пускали на воду, княжа дружина на Греків вибиралася. Тому то, мабуть, Ігор не приходив до неї, і вона сама одна нудьгувала в княжому теремі.

Одягнулась так, як колись була одягнена там, у тій малій хатині над Сулою. Тільки на ногах мала чудові, гострокінчасті черевики з вишневого сап'яну, зішиті на підосвах. Еге ж — у золоту клітку замкнули її! А ще так недавно вільною пташкою літала вона понад Сулою, вслухуючись у шепіт осоки.

Ще й досі дзвенять їй у вухах весільні пісні, що були передвісниками її неволі. І прощання з бабусею, і її виїзд з батьком до Києва в товаристві княжої дружини, і весільні пісні, — все це нагадувалось, наче якийсь химерний сон. А потім княжий терем — оця золота клітка. Хіба ж це дійсність, а не сон, що швидко мине, і вона, прокинувшись уранці, побачить себе у малій хатині біля перевозу...

Розглянулась по своїх кімнатах. Світлиця та одрина були пишно прибрані барвними скідними килимами та золототканими грецькими шовками — парчею та паволокою. І нагадалась маленька кімната, де жила вона з бабусею і яку батько „одриною“ звав. Якже радо віддала б тепер за неї оці пишні теремові кімнати!

Виглянула крізь вікно. З гори, де побудований був терем, видно було княжий двір та увесь город, розкинутий по горах. Але тепер не в городі, а в долині, під Боричевим зосереджувалось життя усієї великої княжої во-
лости.

Тільки чому це Ігор не йде у похід? Чому то князь Олег радить залишитись йому в Києві? А все ж Ігор, як захотів би, таки пішов би у похід, а на своєму місці когось іншого залишив би. Ніяк не могла йому цього дарувати. Ось вона — хоча і жінка, — а всією душею рветься туди, де під Боричевим човни пускають на Дніпро. Тільки б раз, єдиний раз проїхати тим шляхом „із Варяг у Греки“!

Веліла покликати старого дворецького Мстислава.

— Слухай, батеньку! Мені зараз же треба вийти, а ти береттимеш терему, щоб ніхто не дізнався, що мене нема в одрині. Якщо хто прийшов би, скажеш, що я в одрині — нездужаю, та звеліла нікого не пускати.

— Куди ж ти, княгине? — налякався Мстислав.

— Поперше — не княгинею, а Прекрасою мене зви, як колись. Про це я вже не раз і не двічі прохала тебе. Бодай тоді, як ми удвох, якщо при людях не хочеш мене так звати.

— Тобі ж нове ім'я надали тепер, княгине.

— Нехай! Чуже воно мені, і холодом віє від нього, як від усього того кругом, — вказала на пишну обстанову. — А подруге, батеньку, нікуди я не тікаю, і твій переляк тут ні при чому. Тільки хочеться подивитись, як великі човна на воду пускатимуть. Ти ж знаєш, що я не мала змоги бачити, як княжа дружина вибирається у похід. Мушу, мушу там бути, батеньку! Тільки гляну і зараз же вернуся.

І не ждучи його відповіді, швидко накинута на себе темновишневий, золотом шитий плащ і вмить зникла за дверима терему.

— Хіба ж зупиниш її?! Така ж, як і її покійна мати була, — міркував старий дворецький. — Відважна, завзята! Шолом носити їй, а не кісники, дружину вести їй до бою, а не сидіти зачиненій у цій позолоченій клітці.

А молода княгиня пробігла повз княжий двір і пустилася в напрямі пристані. Місяць освітив дорогу — видно було, наче вдень.

Почула тупіт коня й оглянулась. Хтось із княжих гриднів мчав до пристані.

— Це ж сотник якийсь; мабуть з наказом їде, — подумала. Вмить зупинив коня і вдивився в неї, наче у видиво.

— Мрія чи дійсність... Це ти, княгине? Чи може сон мені сниться?..

— Ні, ні сниться, боярине. Не абиякими очима наділили тебе боги, якщо ввечері пізнав ти мене.

— Пізнав, кажеш... Душею відчув. А втім — це ж ясно, як у день.

Замовк, і вона не відозвалась ані одним-єдиним словом. Пересувала тільки бурштинове намисто на шиї і дивилась у напрямі пристані. Це ж була та сама, що колись, Прекраса: у тій самій льняній сорочці й вовняній опинці, навіть те саме намисто з горючого каменю на шиї. Тільки золотом шитий плащ княгині, накинутий на рамена, додавав чогось таємного і нерозгаданого її постаті. Здавалось, що вистане зняти отой плащ з її рамен — і вона стане знову тією ж чарівною дівчиною з-над Сули.

— Останній раз бачив я тебе, княгине, там у нашій Сіверщині, як заправляла ти човном, і ти нічого-нічого-сінько не змінилась від тоді...

— О так, тоді, як керму відобрав ти у мене, боячись, щоб не затопила я тебе, — сказала з насміхом. — Але найшовся хтось, що сказав, що не тільки поромом, але всією його волостю кермувати можу.

— Бо той „хтось“ був князем тієї волости, а я тільки боярин — чи пак — гридень його.

— Думаєш, це рішило справу? — спалахнула.

— А хіба ж ні?!

— Ні!

— А що ж тоді?

— Відвага! Боягузтво ніколи не поплачує. Тільки чого це ми стоїмо? — Мені й тобі одна дорога — в тому ж напрямі.

— Але ти вернешся, княгине, — просив з острахом у голосі.

— Куди? До золотої клітки своєї?
— А хоча б — ти ж сама вибрала її.
— Так що як вибрала, а тепер хочу бачити, як дружина в похід вибирається!

В уяві Претича встала кара, якою карали того, що залицявся до чужої жінки. Але менше про нього, — йому йшло про неї і тільки про неї! Бо горе тій жінці, яку чоловік впіймає на зустрічі з іншим мужчиною! А хіба ж заздрісного чоловіка, будь він і князь, переконаєш, що тільки випадково зустрівся з його жінкою?! Хіба ж він повірить цьому?

— А що було б, як князь побачив би? — спитав.

— Боягуз! — тупнула ногою.

— Яким ти правом, княгине, оце вже вдруге сьогодні називаєш мене боягузом?! Чи ж тому, що боги судили мені побачити тебе, а потім химерна Лада обдурила мене? Гей! Якщо б так хтось із дружинників був оце на твоєму місці, — життям заплатив би за одне-єдине слово, — сказав, витягаючи широкий обосічний меч.

— А так що? — насторожилася вся.

— А так, — тільки одно залишається, — сказав з одчаєм і спрямував меч у свої груди.

— Всеволоде! Лиши, божевільний! — скрикнула не своїм голосом і повисла на його руці.

Жевріючими очима глянув на неї. Відруково сховав меч і відіхав у напрямі пристані. „Всеволоде“, — гомоніло в душі, радісно розпирало груди... „Всеволоде“!

А вона стояла і довго дивилася йому вслід. А потім щільно загорнулася у свій темновишневий, золотом шитий плащ, єдину ознаку княжої гідності, і вернулася до княжого терему.

* * *

Молода княгиня перестала думати над тим, що терем став золотою кліткою, в якій навіки замкнуте її свободу. Що інше цікавило тепер її. Ловила вухом відгомін походу князя Олега. Всі ці вісті приходили звідкілясь до терему

княгині Ольги. Вона й сама не пам'ятала, звідкіля. Чи служебниці шептали поміж собою, чи може дворецький Мстислав казав це до когось? А може казала їй це Калина, дочка боярина Стемида, що так часто тепер заходила до неї?

І дядько її чоловіка — князь Олег — ставав якимось казковим витязем, якому ніхто негоден дорівняти. А може Ігор дорівняє йому?! Тільки чому це він не приходить тепер так часто, як колись приходив? Раніш, як він приходив, старалась одягнутися в найкращі одяги свої. Тепер же день-у-день була в тому одязі, який привезла зі собою з тієї маленької хатини над рікою. Байдуже було їй, чи йому це до вподоби. Якщо кохає її, то і в цьому одязі кохатиме, а не кохає, то й парча і паволока нічого не допоможуть.

— А може з Ігоря був би кращий господар своєї волости, ніж войовник? — міркувала. І бачила тоді всю Дажбогову землю — від Ільмену по Дін — багатою країною, текучою медом і молоком, закосиченою ланами золоті пшениці.

І коли ввечері Ігор приходив до неї, вона рада була цьому. Всі питання, які накопичились упродовж цілого дня в її голові, тиснулися їй тепер на уста. А він боронився перед отими її питаннями, наче перед докучливими комахами.

— Ти ж зовсім нецікавою тепер стала, Ольго, — сказав, позіхаючи. Її вже навіть не боліла така відповідь його, тільки ставало нудно-нудно...

Другої днини кликала звичайно до себе дворецького Мстислава і ставила йому питання за питанням: чому то князь Олег раз-у-раз у походах та яка користь із цього? Бо чи ж мало дружинників гине в кожному поході? Чи ж би оте золото, паволока та парча, що отримав від Греків, вартували життя аж стільки людей? Чи ж не можна б іншою дорогою отримати це все?..

— Можна, княгине, виміняти за віск, мед, соболеві шкури тощо.

— Так чому ж не виміняти б?

— Міняють, княгине. Рік-річно вивозять наші купці чимало всякого добра до Візантії і навпаки. Тільки, що воєнною дорогою більше і легше всього дістається.

— А не можна б загосподарити волость так, щоб більше було всякого добра, і тоді можна б було вимінювати на потрібні речі, а не витрачувати стільки людей у походах?

— Бачиш, княгине, наші дружинники, а навіть бояри, радо займаються купецькими справами. Проте, щоб закинути воєнне ремесло, ніхто з них не згодився б. Не самим же хлібом живе правдивий муж, і слави воєнної треба, бо змиршавів би людський рід. Ти сама, княгине, і не глянула б на такого мужа, що то проміняв свій меч на рало, чи — що гірше — на крамарський прилавок.

І княгиня відходила невдоволена від старого Мстислава. Замість розяснити її думки, він ще більше поплутав їх. А старий дворецький, дивлячись їй услід, хитав головою.

— Молода така і ось чим морочить собі голову. Шолом носити їй, а не кісники. Хоча який молодий князь Ігор, проте знав кого вибрати на київську княгиню.

* * *

Не тільки Греція, але й Схід мав жадну добичі дружину князя Олега. На п'ятьсот човнах — по сто дружинників у кожному — вирудив Олег своє військо під проводом досвідного воєводи Свінальда. Цим разом Ігор теж пішов із Свінальдом.

Пішли вони Доном, перейшли з Дону на Волгу і Каспійське море, змусивши хозарського кагана пропустити їх. Почали грабувати багаті міста на південному березі Каспійського моря — Табарістан та дальші землі на захід — Адарбайджан. Дійшли вони аж до ріки Кури. В Табарістані саме тоді було повстання. Військо Саманідів розбили повстанці, і не було кому ставити опору Свінальдовій дружині.

Чотири місяці гуляли вони в Табарістані. Гуляючи так, тисяцький Претич з побратимом своїм Лютославичем відбилися від дружини і самі — одні зупинилися на базарі. Та поки розглянулись, на базарі не було вже майже нікого. Купці, залишивши увесь свій крам, повтікали. Поміж усім тим розкинутим крамом стояли пов'язані невольники. Збилися у гурток і налякані дивилися на двох дружинників, що саме наблизились до них. Купці, що вивели їх на базар, щоб продати, повтікали.

— Та це ж наші! — кликнула якась струнка жіноча постать із заслоненим серпанком обличчям, задивившись на дружинників.

— Якщо бажаєш говорити з нами, то — на Перуна — здійми оце сито з обличчя, — завважив Претич.

— А може вона така погана, що боїться відслонити обличчя, щоб люди не втікали від неї, — відозвався Лютославич.

Ніжна рука зірвала серпанок, закинула назад голови, і на них глянули темні, як ніч, і ясні, як день, очі молодої дівчини. Бліде личко її було виснажене неволею.

— Скажи, відкіля ти, дівчино, і де живуть твої батьки, щоб ми могли тебе віддати їм, — сказав Претич.

— У мене немає батьків, а де жили вони — хіба ж не все одно? І так там уже нічого немає, а на місці нашого посілля руїна одна. Кругом степ шумить і вихор завиває. Як же мені вертатись туди?

— Земля наша широка і безкрая, — невже немає на ній місця для тебе? — сказав Претич, задивившись у сумні очі дівчини.

За той час Лютославич звільнив від пут інших невольників, і вони розбіглися у різних напрямках. Дівчина залишилась біля дружинників.

На голос рога князя почали збиратись дружинники з добою. Претич з Лютославичем теж прибули з тією дівчиною, якій нікуди було йти.

— На Дажбога! Ці два не ловили гав, — завважив воєвода Свінальд. — Найкраща добича в Табарістані їм

саме попала. Тільки хай мене Перун убє громом своїм, якщо я знаю, як вони поділяться тією добичею.

— Не турбуйся, воєвода. Ти тільки на дівчину подивися, то знатимеш, кому бажає вона належати, — посміхнувся князь Ігор.

Воєвода глянув на дівчину і вкінці й він побачив те, що всім уже давно було видно.

— Твоя правда, княже! А я старіюсь, мабуть, бо мушу, як бачиш, добре приглянутись, щоб побачити те, що твої молоді очі відразу завважили.

І дівчина верталася з княжою дружиною в рідну землю.

Але переправа з багатою добиччю важка була. В дорозі напали на них Хозари. Найбільше лютував воєвода Свінальд. Оце вже тільки завести б у Київ здобуті багатства, а ці кляті не дають.

Перебились якось крізь хозарську орду і врятували частину добичі. В цій переправі Претич був важко ранений. Лютославич ледве вирятував його непритомного з-під кінських копит і примістив на ліжнику поміж двома кіньми.

— Ну, а дівчини все ж таки не дав Хозарам забрати, — завважив Лютославич, гордий із свого побратима.

А вона — дівчина та — голубкою білою припадала біля важко раненого Всеволода.

* * *

Біля двора боярина Стемида на Подолі проїжджала купецька каравана з Болгара. Одна з теліг зупинилась, і купець Ібрагім зайшов, як звичайно, у посілля боярина. Зупинився біля двору, бо собаки підняли такий гавкіт, що ніяк не важився ступати далі.

— Скажіть достойним боярині і боярівні, що купець Ібрагім з Болгара найкращі прикраси Сходу привіз, — гукнув він дівчатам, що вибігли з пекарні на голоси псів.

— І кісники нові також привезли? — зацікавилась молоденька боярівна Калина, що й собі вибігла з дівчатами.

— І кісники, і нараменники, і намисто, і все що потрібно, щоб світло ясних очей твоїх, прекрасна боярівно, ще більшого блиску набрало, — сказав, кланяючись, Ібрагім.

І купець з дівчатами пішов у хороми і зараз же відкрив скриньку та почав виймати різні жіночі прикраси. Найшов поміж ними кісники з малесенькими срібними дзвіночками і подав Калині. Вона вмить убрала їх на голову і питаюче глянула на дівчат. Аж ахнули дівчата. Багато гарних кісників вони вже бачили, але таких, як ці, не бачили ще ніколи.

— Ти, Калино, ще не купила, а вже на голову наділа, — завважила мати, що саме надійшла, хоч у душі тішилась, що так гарно Калині у цих кісниках.

— Купець Ібрагім може залишити всі прикраси з оцею скринькою, достойна боярине, і не боятиметься — куплені вони, не куплені, — говорив, кланяючись, купець.

Боярня не менш від своєї дочки зацікавилась прикрасами. Вибирала найкращі і відкладала набік. Вона ж, щоправда, зовсім молода ще була.

Саме тоді прийшла служебниця від молодой княгині Ольги, щоб Калина не барилась та негайно ішла до терему княгині. Калина зніяковіла: і біля матері хотіла бути, щоб бачити, що вона купувати буде, ну й до княгині теж годі не піти. Все ж рада була, що ті прекрасні кісники, що так дуже припали їй до вподоби, були вже в неї на голові. Вона вбрала нові сапянці і в нових кісниках подалась до терему княгині.

Та не так легко було добратись Калині крізь натовп людей, що збирались на вулицях міста. Так і неслося від усіх усюдів: „Та це ж княжа дружина з Табарістану вертається!“

— З добром тебе вітаю, Калино, — почула і оглянулась. Саме доганяв її хтось із княжих дружинників. Обличчя не могла доглянути, бо був у шоломі, та по голосі пізнала, що це був молодий Славомир Лютославич.

— Ледве догнав тебе Калино! Куди ж оце так поспішаєш?

— До княгині йду. Посилала служебницю за мною. Мабуть, знову скучає вона. Знаєш, Славомире, вона страшно тужить за своєю Сіверщиною. Кажуть, що це недобре, як дівчина піде далеко від свого посілля.

— Навіть тоді, як за князя вийде? — посміхнувся Славомир.

— Який бо ти! Хіба ж це не все одно, за кого?!

— Хто знає, чи ти, Калино, теж радо не проміняла б батьківського посілля на Подолі на чієсь посілля у Сіверщині над Сулою, — сказав і допитливо заглянув їй у вічі.

Вона насторожилась і враз зачервонілась. Хотіла про щось запитати, проте мовчала. А він продовжував:

— Еге ж, Калино! Кожна дівчина, наче верба, — де посадиш, там і прийметься. А ось за Претичем дівчина аж з Табарістану пішла в його посілля над Сулою.

— Яка дівчина? — запитала, затаївши віддих.

— Красна, наче зоря ясна, — ось яка! Пішла і, певно, не жалітиме. А ти, Калино, не маєш чого боятися, що тобі доведеться піти далеко від батьківського посілля. Моє посілля недалеко від вашого і якщо б ти захотіла поселитися в ньому, то не пару, але ціле стадо голубів приніс би я в жертву Ладі, — сказав, беручи її за руку і пильно дивлячись у вічі.

— Теж іще найшов місце женихатись, — зачервонілась Калина, вириваючи свою руку. Було це саме біля терему княгині. Напевно, княгиня побачила все крізь очко-віконце.

Сап'янці Калини швидко-швидко зашаруділи по висипаній піском стежці. Не спам'яталась, як зупинилась перед княгинею.

— Чого ти, Калино, так зашарілась уся? — заметушилась княгиня. — Невже що лихого трапилось тобі?

— Нічого, достойна княгине! Це наші з походу вертаються.

— Вертаються?! — радісно зацікавилась княгиня і швидко пробігла очима по кімнатах, чи все як слід.

— Звідкіля знаєш, що вертаються? — запитала.

— Славомира щойно бачила — Лютославича. Казав, що Претич важко ранений та що дівчину собі із Табарістану привіз...

— Претич?! А ти ж відкіля знаєш його?

— Як же не знати мені? Всі дівчата знають його. Він же Славомирів побратим і цього року на купальному святі був. Тільки, що він на жадну дівчину й не глянув навіть: гордий такий чи задуманий був... Мира казала, що це певно якась дівчина уроки кинула на нього — мабуть, в його Сіверщині, і він тому такий дивний. А оце ж з Табарістану дівчину привіз, — сказала з нотками смутку в голосі.

— Кажеш, не глянув навіть на жадну? — завважила задумливо княгиня. — Зате всі вони — дівчата тобто — очей не зводять з нього, правда?

— Звідкіля ти, княгине, знаєш про те? — здивувалась Калина.

— Нема чого знати, — посміхнулась Ольга. — Дівчата завсіди цікавляться тим, хто байдуже ставиться до них, — цікавіший, бач тоді. А ти, Калино, хіба не зацікавилась Претичем? Признайся! — заглянула в вічі.

— Я ж казала, що він дівчину з Табарістану привіз. Чого ж тоді цікавитись мені ним? — сказала зі смутком дівчина.

— Зате Славомир Лютославич нікого не привіз з Табарістану і наче на крилах прилинув у Київ. Бачиш, що один із перших прибув. Ще й досі не вернулись усі, бо князя ще нема.

— Ой леле! — сплеснула руками дівчина. — А я й забула, що князь може надійти, — сказала і нишком утерла

мережаним рукавом сльозу, що перлиною мерехтіла на довгих віях.

Калина збиралась відходити. Не питала навіть, чого це княгиня кликала її. Це ясно: нудно їй самій-одній було, то й покликала. А тепер, коли князя ось-ось що не видно, нема чого їй, Калині, тут сидіти. Княгиня теж не зупиняла Калини. Може дійсно тому, що сподівалася князя, а може з іншої причини, бо, поглянувши крізь очко-віконце, посміхнулась і сказала:

— А все ж, Калино, ти б поцікавилась хоч трішки молодим Лютославичем, хай не топче дармо стежки біля мого терему.

Зачервонівшись уся від слів княгині, вибігла Калина з терему і, наче на лихо собі, побачила Лютославича, що ходив сюди й туди, наче дійсно хотів протоптати стежку, щоб рівніша була.

— Ой леле! А ти й досі не пішов у своє посілля, тільки терему стережеш? Якби князь прийшов тепер — не подякував би тобі за це.

— Власне, що подякував би. Думаєш, не радий був би тому, що я, забираючи тебе, звільнив княгиню, а тим самим дав змогу князеві побути сам-на-сам з княгинею.

— А що ж то я перешкодила князеві?! — піддула губки Калина. — Його ж і так ще немає в теремі.

— Князеві ти не перешкодила, зате мені перешкодила поговорити з тобою.

— Досі не говорив ніколи, а тепер нараз так цікаво стало говорити зі мною? — здивувалась.

Ішли в напрямі Подолу. Київ був битком набитий княжими дружинниками: вештались сюди й туди. Метушня, якої давно вже не було! Славмир нерадий був цьому. І цим разом не було як поговорити з дівчиною. Зупинились біля двора.

— А батька мого ти не бачив? — запитала дівчина.

— Батько, певно, скоріш від своєї доні прийшов у двір і крізь віконце виглядає її, — посміхнувся Славомир.

— Ой, леле! Дійсно треба ще, щоб побачив, як доня в ясний день з княжим дружинником біля воріт стоїть, — заговорила швидко і хотіла йти. Та він цупко держав її руку.

— Кажеш, Калино, що в ясний день не годиться стояти? А ввечері вийдеш? Скажи, вийдеш? — спитав ніжно, притишеним голосом.

Та Калина швидко вирвала руку і мовчки подалась у свій двір. Вбігла в хату і здивована зупинилась на порозі.

— А батька немає? — запитала матері, що поралась біля огнища.

— Та невже тобі, Калино, сон приснився? Ти ж знаєш, що батько у поході!

— Авжеж знаю! Але ось сьогодні княжа дружина з походу вернулась, тож я думала, що батько вже вдома.

— Та невже чула що про нього? Живий, здоровий вернувся? Кажі! — зацікавилась мати.

Але в хоромях почулися голоси, і Стемид разом із воєводою Свінальдом увійшли в хату.

— З добром вітайте, Мирославо, і ти, Калино, — привітав Стемид жінку і дочку. — Хай слава буде Дажбогові, що дозволив вернутися у свій двір.

— Та й виросла дочка твоя, Стемиде, наче тополя в лузі, — завважив воєвода. — Якби був зустрів я її деінде, а не в твоєму дворі, не пізнав би навіть. Що ж, думав колись, що сватати будемо, що Калина повяже хусткою мого Мстислава, але бачу, що хтось другий стежечку топче.

Калина зарожевіла, а мати її здивована поглядала то на неї, то на воєводу.

— Тільки но зустріли ми витязя, що вертався від наших воріт, — провадив далі воєвода. — Як вернувся

з походу, то вспів уже всі стежки протоптати. Як думаєш, Калино, котра саме стежка довша — чи ця з Подолу у терем, чи та з терему на Поділ? — засміявся.

— Не знаю. Треба би Лютославича запитатись, — засміялась і собі Калина.

— Теж найшла кого питати. Він же скаже, що з терему на Поділ куди коротша, бо з тобою йшов, — закінчив воєвода.

А Мирослава тимчасом ладила все до прийняття. З медуші принесли щонайліпший мед і налили чарки.

— Хоча і жаль мені, що не моєю невісткою буде твоя Калина, — звернувся воєвода до Стемида, — але потішаюся тим, що покійного Лютославича син гідний такої жінки, як вона. За здоров'я молодих! — сказав і душею випив чималу чарку старого меду, а останні краплини, що залишились у чарці, вилив поза себе — для домовиків.

— А де ж це Томир подівся, що я не бачу його? — оглянувся за малим сином Стемид.

— Певно з дітьми грається, — заважила Мирослава.

— Томире, Томире, а йди сюди! Батько вернувся з походу! — пролунав з порога її голос.

Не сиділося в хаті Калині. Побігла в город, сплела вінок з чорнобривців і положила на голову. Вона знала, що їй — кароокій, чорнобривій — до лица в чорнобривцях.

І враз сумно стало. Навіщо їй цей вінок? І хто її побачить у ньому?

— А Славомир?!.. — Наче щось легесенько торкнулось серця, і воно защеміло. Він же не прийде! Питався, чи вийде вона ввечір, а вона висмикнулась і втекла, наче від лісовика.

— Не прийде... наче говорив хтось і завдав серцю жалю.

Місяць глянув із-за віття старої липи, а вона сиділа на лавочці в саду, закривши руками обличчя.

— Не прийде, не прийде... Хіба ж захоче прийти? — заговорила вголос.

— А хіба міг би не прийти?! Калино! Хіба ж міг би? Скажи! — І дужі руки цупко притиснули її до себе.

Відкрила очі і задивилась на нього, високого і дужого, осяяного місячним блиском.

— Прийшов таки... — ледве чутно сказала.

— Прийшов, Калино, і завсіди приходитиму. Здавалось — на крилах пролетів оту дорогу до тебе. А знаєш, що твій батько з воєводою Свінальдом зустріли мене, як я вертався від ваших воріт.

— Знаю.

— Звідкіля знаєш?

— Бо воєвода питався мене, котра стежка довша, чи ця з Подолу у терем, чи та, з терему на Поділ.

— Ну, а ти що йому сказала?

— Я порадила, щоб тебе запитав.

— Ач, проворна яка!

— А знаєш, що сказав воєвода? Сказав, що нема чого питатися, бо, на твою думку, стежка з терему на Поділ куди коротша.

— І, на Перуна — добре сказав! Тільки і в нього теж мабуть дорога з Табарістану у Київ коротша була, як з Києва у Табарістан. А ще коротша була б, якби всю добичу привіз був, якби частину тієї добичі не відобрали були Хозари. І що казав ще воєвода?

— Казав ще, що він рад був бачити у мені свою невістку, але що й старого Лютославича син теж гідний...

І вона перестала говорити, подивившись на Славомира, що насупився чогось.

— А ти, Калино, чи теж воліла б може Мстислава? — запитав.

— А ось не скажу! Ні з того, ні з цього надувся, наче сич! Певно, що як такий надутий мав би бути завсіди, то воліла б кого захочеш: лісовика, болотяника, ніж тебе, — сказала боязко оглянувшись, наче б за нею стояв справді лісовик.

— Ну, не гнівайся, Калино. Ти ж знаєш, який я. Я терпіти не можу самої думки, що ти могла б повязати

хустиною когось іншого, а не мене, що могла б іншому належати...

І притис її до себе, наче дійсно боявся, щоб хтось не відобрав її йому. Аж дзвіночки при кісниках легенько задзвеніли, аж віночок з чорнобривців набік зісунувся...

— Ой, леле! Я вже задовго, мабуть, ось тут сиджу. Мені ж іти треба, бо мама шукатиме за мною. А воєвода знову питатиме, котра стежка коротша: з хати у садок, чи навпаки.

— Ну, котра ж, Калино? — питав шепотом, не пускаючи її. — Котра? — питав ще тихіше і цілував на прощання блискучі очі дівчини.

— Не знаю, — ледво чутно промовила і, вирвавшись від нього, побігла в хату.

* * *

З якою ж тугою вітала Ольга Ігоря, як повернувся з того походу! Втоплена тугою, наче квітка зялена морозом, вийшла йому назустріч. З переляком в очах приглядалась йому, чи не ранений він може.

Відгадав її думки і самопевно посміхнувся.

— Боги берегли мене, Ольго, хоч багато наших наложило головами. А багатьом доведеться довго вилизуватись із ран. Претич теж вернувся, важко ранений, поміж двома кіньми на ліжнику відвезли його батькові. Добре, що буде кому піклуватися ним — дівчину з Табарістану привіз собі.

— Це полонянка якась? — запитала.

— Яка там полонянка! Визволив її з неволі, а вона добровільно з ним пішла — прилипла, неначе муха до меду. Кажу тобі: краля, хоч куди! Волосся, наче гебан, очі темніші від ночі, а личко, як сніг. Який же суворий старий Претич, але й він, побурчавши трохи, перестав і так дбайливо зайнявся невісткою, що не дасть і порошинці впасти на неї. А вона — кажуть — голубкою припадає біля раненого Всеволода.

І в уяві княгині виринула постать молодої дівчини „з очима темнішими від ночі і личком, як сніг“. І бачила її, як стоїть похилена над важко раненим Всеволодом і зазирає йому в вічі, тремтить над ним, відхиляє від нього подих зловищої Марени.

* * *

Те, чого Ольга найбільше боялась, наступило швидше, ніж вона сподівалась: князь Олег помер. Дивна і нерозгадана була його смерть. Згинув від свого улюбленого коня — як і віщував йому старий Перунів волхв.

І великою землею Дажбога — від Новгорода аж по городи над Доном — став правити Ігор.

Зараз же по смерті Олега збунтувалися Деревляни й Ігореві треба було йти на них. „Примучив“ їх і наложив на них ще більшу дань, ніж вони платили Олегові.

Другу війну провадив Ігор із південними сусідами Полян — Уличами. Їхній город Пересічен узяв він по трилітній облозі. Передше признавали тільки зверхність Києва й зобов'язані були помагати у війні. А відтепер мусіли платити дань. Цю дань віддав Ігор воєводі Свінальдові на удержання його дружини. А що уличька дань не вдовoliла Свінальда, Ігор віддав йому ще й деревлянську дань. Досвідчений і заправлений у боях воєвода був правою рукою Ігоря. Ольга з особливою пошаною ставилась до нього. Їй завжди здавалось, що якби забракло Свінальда, Ігор не встояв би супроти наїздів печенізьких орд, не зберіг би в цілості великої своєї волости. Щастя, що проворний князь Олег забезпечив на довгі роки мир із Греками, і це ще давало змогу всі сили спрямовувати проти диких степовиків.

Ольга цікавилась усіма справами волости, часто вела довгі розмови з воєводою Свінальдом. І ні одної справи не вирішено, ні одного походу не відбуто без її ради. Проте вона ніколи не висувалась вперед, завжди ховалась у тіні чоловіка. Але Свінальд, як потягнув інколи на

якому бенкеті забагато меду, говорив своїм довіреним, що хоч Ігор заправляє мечем, а Ольга ніби то веретеном, то в дійсності вона радо б проміняла веретено на меч.

* * *

Згода з Греками розбилася, і князь Ігор почав готуватися до великого походу на Візантію. Ще ніколи княгиня Ольга не була така схвильована, як перед тим походом. Тепер уже мала змогу бачити, як виїжджали з київської пристані — долі Дніпром, на Витичів — великі човна з княжою дружиною.

Ігор вибрав добрий час до походу, бо грецькі кораблі вирушили на Сарацинів. Сам князь здивувався великій кількості своїх човнів, як довелось їх перетягати волоком біля Ненаситця. І щойно як перші човна заладовано на валки, щоб волоком перетягнути їх, — Ігор почав нетерпеливитись. Здавалось йому, що вік триватиме переправа всіх його човнів. Та врешті перетягнуто останні човна і вся Ігорева дружина найшлася знову на Дніпрі.

Минули Олешє і виплили на Руське море. Хоча херсонський стратіг повідомив грецького цісаря про похід Ігоря, проте Греки не зупиняли чогось Ігорової дружини. Ігор плив без перешкод, брав полон у Понті і Гераклії, спустошив усю Нікомідійську країну. Але Греки заставили Суд кораблями, що їх втіло зібрати і, напавши на Ігорові човна, почали кидати на них „ясним вогнем“.

Забракло харчів Ігоровій дружині і треба було силоміць пробиватися крізь візантійські кораблі.

— Або пробємось, або загинемо! За мною, дружино! — кликнув Ігор, стоячи на своєму човні.

І помчало княже човно стрілою поміж грецькі кораблі. За ним пробивалась на своїх човнах хоробра дружина його. І зачалась битва у вузькій протоці. Настало замішання, якого світ не бачив. Греки кидали „ясним вогнем“ на човна Ігорової дружини.

Князь стояв на чердаку свого човна і блиском свого меча висилав на той світ тих із Ромеїв, що відважились

наблизитись до нього. Шолом злетів давно вже з його голови, — тільки округлим, критим шкірою і кутим бляхою щитом хоронив себе перед ударами.

Та враз струя „ясного вогню“ налетіла на судно князя. Гридні, бачили це, кинулись заливати вогонь водою. Та це наче підсилювало вогняні язики. Занялась пола княжого плаща. Та князь, не зважаючи на це, все ще стояв на чердаку і відмірював удари важким варязьким мечем. Враз хтось шарпнув золоту застіжку його плаща, зірвав з нього плащ і кинув у воду. Князь умить глянув на сміливого і пізнав воєводу Претича. Воєвода, бачучи небезпеку, яка грозила князеві, наблизив своє човно до княжого. Звільнивши князя від плаща, силоміць потягнув його на чердак свого човна. Князь глянув на воєводу, наче непритомний, і далі відмірював удари.

Насилу пробилися крізь візантійські кораблі. Частина Ігорових човнів пустилась плисти до берегів Тракії. Та Греки догнали їх і спалили „ясним вогнем“. Рештки дружини врятував Ігор, кинувся в Озівську протоку. І коли глянув князь на ту решту, що залишилася з його великої дружини, махнув безнадійно рукою і відкинув свій щит, з якого тільки частина залишилась, проте він чомусь і досі тримав його на лівому рамені.

— Надто вже ти, княже, наражував себе, — сказав воєвода Свінальд, глянувши на відкриту голову князя та на поломаний щит його.

— А все ж я живу, а вся хоробра дружина моя пропала, — завважив похмуро князь.

— Боги заховали тебе, княже, бо ти в нас один. Тебе не заступив би ніхто, якби тебе не стало.

— Ти правду кажеш, воєводо. Ніхто й сорому цього нести за мене не стане. Доведеться самому перенести його. Мабуть, і клятві Ромеї не винайшли ще такого щита, яким можна б перед соромом закритись, ані такого вогню, що спалив би його.

— Чого ж тобі соромитися, княже?! Хто з таким щитом вертається, як оце твій, то хоча б і всю дружину

свою zostавив на полі бою — витязем буде. Бо по цьому щиті видно, скільки ударів довелося тобі відбити. І хто знає, чи покійний князь Олег не проміняв би своєї світлої перемоги над Ромеями за останки твого щита!

І воєвода Свінальд подався поміж решту дружини. Нікого не було здорового. Хто не був ранений, то був попарений грецьким вогнем. Треба було вибрати якихось гриднів із меншими ранами, щоб могли тримати варту.

— Хто, як хто, але він сам, напевно, вартуватиме всю ніч, — сказав князь до Претича, дивлячись услід Свінальдові.

Як же хибно розуміли воєводу деякі з боярів, називаючи його скупиндрагою. А він же тільки для дружини своєї стягав оці данини — може деколи і надмірні. Князь один-єдиний розумів його, і то щойно по оцьому програному бою зрозумів його як слід.

Наче б нічого не сталося... Наче б оце була вся дружина, яка залишила колись Олешє і виплила на Руське море... Як тоді, так і тепер воєвода видавав накази, перевірював варту.

— А ти, молодче, спати йди, а на твоєму місці хтось інший стане, — сказав воєвода до гридня зі завязаним правим оком, що тримав варту. — На Перуна! Таж ти заступив ворога своїм власним щитом, не бачитимеш його, якби надійшов, бо праве око в тебе завязане, а ліве на щит дивиться.

Та одно журило Ігоря, а саме — як це він стане перед Ольгою по оцім невдалім поході?

Але сталась подія, що відвернула Ольгу від державних справ. Прийшов на світ її син Святослав, довго сподіваний, давно вижиданий. Всю свою увагу присвятила вона синові. Довгими зимовими вечорами марила про те, яким то буде він — її син. Може буде такий, як батько його... а може такий, як був князь Олег?... Або ні, він буде ще інший, такий, яким досі не був ніхто на світі!

* * *

В три роки після Ігорового походу на Царгород, укладено союз та відновлено торговельну умову з Греками. Ігор вислав своїх послів до Візантії і там списано умову на хартії в присутності грецьких цісарів. Крім Ігорових послів, були там теж послы від маленького Святослава, княгині Ольги і різних визначних князів та мужів. Відновлено торговельну умову, але вкорочено дещо права руських купців. Ігор зобов'язався не нападати на кримські міста, як теж мав приборкати сваволю Болгар, що часто бушували в Криму. Вернулися Ігорові послы до Києва, а з ними прибули теж грецькі послы і сказали князеві: „Твої княже, послы заприсягли нашого царя, а нас післали заприсягнути тебе і твоїх мужів“.

На холмі, де стояв Перун, присягнув Ігор, разом із своїми людьми, а ті що були християнами, присягнули в соборній церкві св. Іллі — над ручаєм. Ігор затвердив мир з Греками, обдарував послів шкірою, воском та невідьниками й відпустив їх додому.

Ольга дещо відітхнула, коли Ігор подав їй хартію, на якій списана була умова. Вона посміхнулась тільки і з признанням глянула на нього. Потім, нахилилась до малого Святослава, взяла його на руки і піднесла батькові.

— Щоб ніщо не спроможне було захитати тієї умови так довго, поки твій син не підросте! А за той час ти, Ігоре, подбасш, щоб твоя велика волость цвіла багатством і тішилася спокоєм.

— Твоя правда, Ольго. Проте таки треба відбути ще бодай один-єдиний похід на схід — сказав, посміхнувшись. — Воевода Свінальд досьогодні не може забути Хозарам, що своїм підступним нападом притьмарив блиск його перемоги над Табарістаном, а що найважлише, відобрали багату добычу. Хай же відібе собі цю втрату.

— Мало ще золота та всякого добра придбав старий скупиндря, — посміхнулась княгиня. — В дійсності любила того старого „скупиндю“ і вважала його опікунчим духом Ігоря.

— Тільки, що Претич не піде вже цим разом у похід, — продовжував Ігор.

— Чи ж то жінка привязала його? Боїться, щоб він із Табарістану іншої не привіз? — посміхнулась Ольга.

— А ти, Ольго, не боїшся за мене? — запитав зацікавлений.

— Ні, не боюся! — сказала самопевно і мимоволі глянула на ясну головку дитини. — Не боюся! А хоч і зацікавився б ти якою красунею, так знову вернешся до мене. Хіба ж не так, Ігоре?

— Правду кажеш, Ольго, — вернуса, як повертає спрагнений подорожній до холодного джерела. Хай Лада береже тебе для мене, бо другої такої, як ти, нема у всій соняшній країні Дажбога.

* * *

Зараз же вирушив Ігор із дружиною на Каспійське побережжя. Памятаючи попередню засідку, воєвода Свінальд не радив іти тією дорогою, що раніш. Перейшли суходолом під Дербент, через Кавказ, а звідсіля — морем до гирла Кури. Вгору Курою пішли в країну, звану Агованією, що належала до Арабів. Заняли ту країну і засіли в її столиці Бердаї над рікою Курою. Було це велике і багате місто. Мало безліч торгів, сераїв та лазень.

У Бердаї просиділи вони кілька місяців і звідтіль робили напади на сумежні землі, поки поміж дружиною не почалися хвороби. Дружинники, непривичні до південних овочів, хворіли на шлунок. Не було ради, — треба було вертатися додому. Прибули, обвантажені багатою добиччю. Цим разом навіть воєвода Свінальд не мав причини нарікати.

* * *

Ігорева дружина раз-у-раз нарікала, що князь забагато доходів дав воєводі Свінальдові, що Свінальдова дружина і кращу зброю має, і краще зодягнена. Намовляли його, щоб пішов у деревлянську землю і ще й собі взяв дань.

— Ходімо, княже! Добудеш ти і ми, — казали.

Ігор послухав і пішов, — дарма, що Свінальд стягнув уже був дань. Почав Ігор стягати дань удруге. Як побачив, що послухні Деревляни радо давали дань, розохотився і сказав дружині: „Ви з данню йдіть додому, а я вернуся і ще походжу“. І пішов, але вже тільки з малою дружиною, щоб не треба було дані ділити на багатьох, щоб більший пай собі придбати.

Та Деревлянам увірвався терпець, і вони вирішили покінчити з Ігорем, зібрали раду і сказали своєму князеві: „Як унадиться вовк поміж овець, то винесе по одній усе стадо, коли не вбють його. Так і цей: якщо не вбємо, так усіх нас погубить“. Вони сказали Ігореві: „Чого йдеш до нас, адже взяв уже дань!“ Та Ігор не послухав їх. Тоді Деревляни вийшли з города Іскоростеня, напали на його дружину і повбивали. Самого Ігоря покарали жорстоко: нахилили верхи двох дерев, привязали його, а потім пустили. Деревя роздерли Ігоря.

А в стольному городі Києві ждала княгиня Ольга на свого князя і діждатися не могла... Раз-у-раз виглядала крізь вікно терему і зупиняла погляд на окутаній мрякою Аскольдовій могилі. Наче відповіді ждала від тієї могили на німе питання своє...

Вістка про жахливу смерть князя облетіла усю велику волость його, але перед дверима терему княгині Ольги зупинилась, прищулилась і ждала відповідної хвилини, щоб шугнути туди, у терем, де княгиня дожидала князя з полюддя. Еге ж, відповідного менту ждала, бо ніхто не хотів занести її перед обличчя княгині. А може старий дворецький Мстислав хотів відсунути від княгині бодай на короткий час її важке горе... Але вістка діждалась таки відповідної хвилини. Ось надбігла синьоока, вертка служебниця, і при її допомозі вістка перекралась у терем.

Наче Перун поразив княгиню одним із найстрашніших громів своїх. Мовчки дала знак дівчині, щоб вийшла. Зісталася сама і — не плакала, не ридала, тільки

кам'яніла з болю. Тут, у княжому теремі вона відучилася плакати. Тут треба було завсіди ховати не тільки свій біль, але і вітиху, бо не годилось княгині показувати на-зверх своїх почувань. Гей, чого б не дала вона за те, щоб могла виплакати своє важке горе та заридати так, щоб оці німі стіни терему заридали враз із нею.

Біль каменем душу давив та гнув її додолу, а вона не давалася — раз-у-раз піднімала вгору голову і закушувала до крові уста.

А кругом неї тиша — глуха, безпросвітня тиша, наче в могилі. Навіть малого Святослава забрали кудись. Мабуть, Асмуд — виховник маленького князя, забрав його з собою. А може грався зі старим Мстиславом у котрійсь із кімнат терему?

Ніхто не важився ворухити мертвої тиші, що окружила княгиню.

Аж прибули послы від Деревлян і затримались у Боричевому уїзді. Тоді хтось дав знати про це княгині.

— Кличте їх сюди! — враз оживилась вона.

— Ах, вітайте, милі гості! — з привітною усмішкою зустріла їх.

— Нашими устами говорить до тебе, княгине, вся деревлянська земля, — почали послы. — Твого чоловіка не воскресити, а ти виходь заміж за нашого князя Мала, і запанує вічний мир у великій волості твоїй.

— Що ж, дійсно не воскресити мені мого князя, — зідхнула княгиня. — Та живий живе гадає. Ось я до завтра подумаю над вашим словом. А ви йдіть у свої човни, а завтра вийдуть до вас мої люди. А ви не рухайтесь з місця і зведіть занести себе у човнах на бенкет, який я влаштую для вас.

Сама ж наказала викопати велику, глибоку яму на теремовому дворі. І, дійсно, явились другої днини Кияни у Деревлян.

— Не поїдемо на конях, ні на возах, ані пішки не підемо. Занесіть нас у човнах, — заявили деревлянські послы.

— Нічого іншого нам не лишається, як вволити вашу волю. Нашого князя вбито, а княгиня хоче виходити за вашого князя, — зідхнули Кияни.

І понесли деревлянських послів у човнах. А вони сиділи у святкових одягах із золотими застіжками, пишні та горді. Принесли їх Кияни у теремовий двір та кинули у приготовану яму.

— Оце вам та велика честь, якої ви так бажали. Живцем вас загребуть, — сказала, нахилиючись над ямою, княгиня.

— Наша смерть буде жакливіша від Ігорової, — понеслись голоси з ями.

Та зараз же почали Кияни засипати яму землею.

Але княгині мало було тієї помсти. Вона хотіла покарати деревлянську землю за смерть свого чоловіка. Використавши той час, поки вістка про смерть послів не дійшла до Деревлян, вона післала до них своїх послів. Звеліла сказати: якщо вони дійсно просять її до себе, то нехай присилають достойних людей, щоб вона з відповідною і гідною її почестью прибула до них, бо інакше Кияни не пустять її.

Деревляни вибрали тоді найчільніших людей своєї землі і, не прочуваючи нічого злого, вислали їх до Києва. Та княгиня жорсткою поглумилась із них. Вона звеліла натопити в лазні. А що було у звичаї просити кожного гостя випаритися в лазні, тож і послів запрошено. Та як тільки пішли вони в лазню і почали купатися, Кияни замкнули за ними двері, а купальню підпалили.

І цього ще замало було княгині. Здавалося, що її помста не має меж. Щоб приспати чуйність Деревлян, вона вибралась до них із невеличкою дружиною. Наперед ще звеліла сказати їм, що вона бажає справити тризну на могилі чоловіка. Наказала наварити багато меду.

Поплакавши на могилі чоловіка, казала висипати високий курган. І тоді справити тризну, покликавши на неї Деревлян. Почалася учта. Меди були міцні і добрі,

та пили їх переважно Деревляни. Служба і почет княгині наливала їм нібито для більшої чести.

Коли Деревляни попились, княгиня відійшла набік, а своїй дружині казала повбивати їх. І полягло тоді п'ять тисяч Деревлян.

По відсвяткуванні тієї кривавої тризни Ольга вернулась до Києва і почала ладитись до великого походу проти Деревлян.

Зібрала вона більшу дружину і сама особисто взяла участь у тому поході враз із сином своїм Святославом. Деревляни, довідавшись про цей похід, виступили проти дружини Ольги всі, як один муж. Як зустрілися дві ворожі сили, малий князь Святослав, що був на коні у першому ряді поміж Свінальдом та Асмудом, перший почав бій, кинувши в сторону Деревлян своїм списом. І хоч спис, пролетівши поміж ухами коня, впав недалеко, проте Свінальд з Асмудом, звертаючись до дружини, покликнули:

— Князь почав бій — підемо, дружино, за князем! І почався бій.

А серце княгині-матері росло: оце її син, її Святослав, бій розпочав! І в уяві своїй бачила його великим, сильним — як розгортає свої дужі орлині крила і кидається на ворожі полки...

Деревляни подалися врозтіч перед княжою дружиною і заховались по містах. Виходило, що треба би здобувати кожне місто зокрема. Щоб не тратити багато часу, Ольга переправилася з усією дружиною своєю під головний город їхній — Іскоростень. Там згинув її чоловік, князь Ігор, там була його могила, і саме там хотіла княгиня виконати свою останню помсту на Деревлянах.

І почалась облога Іскоростеня. Та Деревляни бились завзято. Вони стояли на валах і заборолах і ні один із них не залишив свого місця — хіба, що смерть звільняла його. Вони ж знали, що як здадуться, їм не буде пощади від мстивої Ольги.

* * *

І страх охопив жителів деревлянського города Іскоростеня.

— Здавайтесь завчасу, а то як здобудемо ваш город, нікого не пощади́мо, всіх до ноги ви́бемо, — кричали полянські гридні.

— Попробуйте вперед добути! — відповідали деревлянські завзя́тці.

— Ну, й ці голопятники пропонували княгині за чоловіка свого заболоченого князика, що то там де́сь сидить і вюнів ловить у баюрі разом із своїми конюхами, — крикнув хтось із Свінальдових дружинників, наблизившись занадто до частоколу.

У відповідь йому забриніла стріла, пущена з лука деревлянського дружинника, але відбилась від кованого бляхою щита полянського гридня.

— Ось і відповідь маєш, а як ще раз отвориш хавку, то стріла попаде саме, де треба, — вслід за стрілою полетіли слова з заборолу.

І воєвода Сцінальд видав дружинникам своїм наказ: одним збирати ріща, другим робити драбини. По кількох днях такої підготовки міг зважитись на новий наступ.

І як заграв ріг до наступу, всі дружинники — хто з драбинами, хто з ріщам — рушили вперед. Наступ на город почався відразу з усіх боків. Провід над північно-східною стороною перебрав воєвода Свінальд. Від південного заходу проводив наступом воєвода Претич. Ті дружинники, що мали з собою ріща, кидали його в рів біля частоколу, що був наповнений водою. Таким способом робили вони неначе малі нестійкі містки. Хто справніший — проходив швидко і опинявся біля частоколу. Дехто таки добре скупався при такій переправі. А багато з дружинників так і zostались у воді — поцілені стрілами, що густо сипалися з заборолу. Ті, що щасливо перейшли через воду, приставляли драбини до частоколу і спиналися вгору. Найбільше таких завзя́тців було в частині Претича.

Горстка сміливих з тисяцьким Лютославичем на чолі одні з перших приставили свої драбини до частоколу, і пнялися вгору. На них посипалося згори каміння. Гридні зісувалися з частоколу, потім знову піднімалися, і зусилля починались наново. Два рази зісунулась драбина Лютославича, а за третім разом таки поталанило йому, і він опинився на частоколі. З криком „Смерть Деревлянам!“ кинувся він на оборонців Іскоростеня. Дужим помахом свого варязького меча він уже післав на той світ кількох противників і саме зчепився з дужим деревлянським боярином. І хоч Лютославич був ранений, і кров заливала очі, проте хоробро відбивав усі удари. Був уже без щита і без шолома, бо десь утратив їх у попередній сутичці. Блиски меча противника двоїлись у залитих кровю очах Лютославича. Ще один блиск — і Лютославич повалився з заборол і бовтнув у воду. І летіли полянські гридні, наче спілі груші, з заборол города, а з ними разом, зщеплені у завзятім змаганні, падали і оборонці Іскоростеня. І щораз то інші спинались по драбинах. Драбини ломились під напором каміння, що сипалося з гори. Потоки киплячої води випарювали очі. Ті, що падали з заборол, звалювали тих, що спинались на частокіл.

Воєвода Свінальд бачив, що зусилля даремні. Пролунав голос рога до відвороту. Сонце клонилось до заходу, і останні промені його купались у воді, що нею наповнений був рів біля частоколу. Вода червона була від крові.

— На Перуна! З такими витязями тільки до наступу йди! — лютував воєвода Свінальд. — Ще один такий наступ — і всі покладуть дурні голови свої біля Іскоростеня, і княгиня без дружини зостанеться. Голодом виморимо вас, клятих, і тоді знатимете, як противитися княгині! — погрозив у сторону Деревлян.

Гридні падали від втоми, проте далеко було ще їм до спочинку. Стягали до табору ранених. Два дружинники несли тисяцького Лютославича. Вчепився за ріща

в рові і не потонув. Так і нашли його. Їх дігнав воєвода Претяч і дав наказ занести його до Свінальдового шатра.

— Ну, цього таки добре викарбували! Аж шкода, щоб з таким вимережаним обличчям на той світ пішов, — приговорював воєвода Свінальд, вливаючи кілька ковтків старого міцного меду Лютославичеві в уста. Лютославич відкрив очі, глянув по присутніх і важко зідхнув.

— Скажіть Калині, щоб виховала синів гідно, щоб... — прошепотів Лютославич.

— Ну, це вже ти сам, голубе, скажеш Калині і подбаш ще й про те, щоб вона не двох, а хоч десяток таких синів виховала, — перебив йому воєвода Свінальд. — Молодому князеві треба буде дружинників з такими твердими лобами, як у Лютославичів.

Лютославич знову відкрив очі. О, боги! Та невже він дійсно не помре, вернеться у своє посілля і побачить Калину?!...

— Хіба ж інша голова витримала б стільки ударів, будучи без шолома, — провадив Свінальд. — І куди той твій шолом дівся? Мабуть, покотився по той бік частоколу — і якась деревлянська жінка курку в ньому посадить. Еге ж! А та курчат виведе на славу, — засміявся вдоволений воєвода, бо по обличчі діда-знахаря, що заходився біля раненого, бачив, що Лютославич житиме.

* * *

Довго тривала облога Іскоростеня. Проминула весна, пройшло літо, вже й осінь почалася, а Деревляни й не думали здаватися. Хоч як довіряла княгиня воєводі Свінальдові, хоч завсіди здавалося їй, що для нього нічого неможливого немає, що кожний його бій повинен закінчитись перемогою, проте й вона почала сумніватись тепер.

Між дружинниками почались нарікання. Кожний радий був би вернутися вже раз додому. А до того приходила пора збирати полюддя. На такі виправи дружинники дуже радо вибирались, бо де ж краще можна було запастись, як не при стяганні данини. Проте мусіли си-

діти бездільно під Іскоростенем. Непривичні до вогкого осіннього повітря болотнистої деревлянської землі, вони хворіли на пропасницю. А вечорами ще й дошкульний холод добре давався їм у знаки.

І княгиня не почувала себе добре. Обличчя її прибрало нездорового жовтого коліру. Проте вона наче не звертала на це уваги. Тільки служебниці своїй наказала, щоб у її наметі безнастанно горіла ватра. Це проти комарів, щоб не кусали малого князя. Княгиня так привикла до того вогника, що ніяк не могла собі уявити свого намету без нього. Ходила по наметі і думала, дивлячись у грань. Укладала воєнні пляни, придумувала щораз то нові способи помсти над Деревлянами. Власноручно докинула дров до погасаючого огнища і дивилась, як вогняні язики охоплювали білі поліна. Якась думка зродилася в голові княгині і потахла... Княгиня заходила по наметі. Ходила довго-довго. Як зупинилась перед вогнищем — не було вже вогнених язиків, що лизали білі поліна, не було і полін, тільки купка червоної грані. Витягнула руки в напрямі тієї грані, — очі оживлено заіскрилися.

— О, не діждуть вони, кляті, держати мене довше в цих болотах. Звелю викурити їх, наче комарів, з їхніх багон. А їхній Іскоростень спалахне великою ватрою, біля якої грітиметься полянська дружина. Таке буде закінчення величавої тризни біля могили Ігоря.

І вислала княгиня послів до Іскоростеня. Звеліла сказати Деревлянам, що їй уже надокучила ця облога. Вона візьме окуп від них і зараз же піде у Київ. А що їхні природні багатства — мед і шкури — вичерпані в наслідок довгої війни, вона бажає дуже скромного окупу, а саме: хай від кожної загороди принесуть їй по три голуби і три горобці.

Деревляни зложили бажаний окуп, раді, що Ольга вкінці здійсме облогу їхнього города.

* * *

Княгиня сиділа, важко задумавшись, у своєму наметі. Малий Святослав спав. Десь у далині перекликувались вартівці. Ждала на Свінальда, але він не приходив. І чому це його нема досі? Почала надслухувати. Хтось ішов спокійним, легким кроком. Гридні, що вартували біля намету, віддавали честь, але це не був Свінальд. Тяжкуватий Свінальдів хід вона б пізнала поміж тисячами.

Висока постать, у плащі воєводи, похилилась при вході у намет, а потім знову випрямилась. Піднялась голова у золотистому шоломі, і на княгиню глянули темні, як безодня, очі... Претича.

— Вітай же, воєводо! — сказала начебто спокійно, хоч враз віджили в душі давні спогади. Ах, яка ж лиха була тепер на себе. Лиха була на цю дівчину з-над Сули, що тремтіла колісь від кожного погляду темних очей боярина Претича. Але зараз же княгиня Ольга, вдова великого князя Ігоря, картатиме тремтячу боязку дівчину, що боялася сили темних Претичових очей. І вона підняла голову та злегка прижмурила очі, як робила це завсіди, коли хотіла додати собі гідности й поваги.

— Сідай, будь ласка, воєводо, — вказала на застелений килимом стілець. — Яким це богам маю завдячувати твій прихід? — сказала глумливо, хоч лиха була на себе за оті нотки глуму.

— Щоправда, не мене звала ти, княгине, тільки Свінальда, але його нема в таборі, пішов перевірювати варту. Ти ж знаєш його: він примхуватий часом буває — всю ніч до самого ранку ходить. Якщо вважаєш мене гідним заступити Свінальда, радо виконаю наказ.

— Сідай же, воєводо, — сказала вдруге, бо він усе ще стояв.

Не зустрічалася з ним ніколи, старалась уникати його. Свінальдові та ще декому з полководців доручала виконувати свої накази, його ж не кликала ніколи. А він оце сам прийшов. Навмисне чи випадково?! Хто його знає... Як же змінився! Покращав — виглядає, неначе велетень із казки, у золотистому шоломі воєводи. А ці

Деревляни пропонували їй Мала — свого заболоченого князика, що то разом із підданими у багнах вюнів ловить. А вона поміж своїми воєводами має такого витязя і навіть ніколи не подумала про нього. А він оце тепер з'явився, наче Хорс, що скрився був увечері за обрій, вернувся на своєму золотому возі і сяєвом освітив її намет. А може б отой безмірний тягар, який положили боги на її слабі плечі по смерті Ігоря, перекласти на його — дужі?! Чи ж би не був він гідним наступником Ігоря? Але ж у нього жінка, — защеміло щось у душі. „Очі темніші від ночі, личко, як сніг“, — нагадалися Ігореві слова. Невже вона, княгиня, могла б стерпіти іншу біля себе?!

— Я жду наказу, княгине, — почула низький, нібито тільки діловий його голос. Прокинулась і знову глянула на нього, закинувши назад голову та прижмуривши очі.

— Чи знаєш ти, воєводо, про ту дань, яку сьогодні Деревляни прислали мені? — запитала.

— Знаю, княгине. І, признаюсь, зацікавився навіть, що ти робитимеш із цією крилатою даниною. Стільки тих голубів, що кліток їм усім годі буде придбати. Хіба, що завтра вранці велиш їх випустити усіх на волю!..

— Ти відгадав, воєводо. Тільки, що не завтра вранці, а ще сьогодні ввечері доручаю тобі виконати це. Але кожному з них — голубові чи горобцеві — звели почитати під крильце клоччя з жевріючим порохом, завинутим у платинку. А вони полетять під стріхи, у свої гнізда, і загоряться тоді увесь Іскоростень. Не ждати ж мені ще один рік, заки здадуться вони, — сказала з деякою нетерплячістю в голосі.

— Завіщо ж ти, княгине, так жорстоко караєш їх? — вихопилися з уст воєводи насильно здавлювані слова, і темні, як безодня, очі докірливо глянули на неї.

— А ти й досі не знаєш, завіщо?! — запитала глумливо. — Чоловіка свого відомстити хочу. А що ти, воєводо, подумав би про свою жінку, якби вона не помстила твоєї смерті? (Хай боги якнайдовше заховують тебе при житті!).

— Моєї жінки немає вже між живими, княгине. Та вона була спокійна і лагідна, наче голубка, і не могла б ні на кому мститись. А втім — я й не бажав би собі навіть цього.

— А може ти, воєводо, став поклонником того нового дивного грецького бога, що каже, наставити ще й ліве лице, як бють у праве? Нема ще в тебе на шиї срібного хрестика? — запитала з глуфом.

— Нема, княгине, — спокійно відповів воєвода. — Як нема теж амулетів, що їх так радо хапають усі від волхва Перуна. Нема, княгине, бо в мене є ще доволі власної сили, а при боці оцей меч — найкращий мій амулет. Та не смійся, бо хто знає, чи сама ти, скоріше, чи пізніше, амулет, який носиш на шиї, не заступиш оцим самим хрестиком. Бо кому як кому, але жінкам подобається оця дивна віра ромейського бога.

— Чи твоя жінка була може християнка, що нездатна була б мститися? — запитала княгиня.

— Ні, княгине, але вона вже з роду була така лагідна.

І в його уяві встала ніжна постать чорнявої красуні, з личком білим, наче сніг, одягнутої в найкращі шовки далекого сходу. Вона ж від ранку до вечора тільки й жури мала, як саме приподобатись йому. Глянув на княгиню. Одягнена була скромно, може аж надто скромно. Тільки княжий плащ був ознакою її гідности. Порівняв ці дві жінки. Які ж різні були вони! Якою певною рукою кермує оця скромна, проте велична жінка справами великої волости свого покійного чоловіка. Здавалося, що знесилилась вона, і хотілось, як колись, сказати: „Подай мені керму, Прекрасо, бо не можу дивитись, як твої дрібні руки умлівають від напруги“. І знову глянув на неї. Така ж самопевна, як колись була. Те саме прекрасне обличчя, тільки час вирізьбив дві прямовисні риси між бровами, знак глибокодумної людини. На чолі його жінки не лишили сліду глибокі думки, і воно було гладке, наче шовк. І на згадку, як вона покійно зазірала йому в вічі, стало нудно-нудно. Давно приспана туга збудилась у ду-

ші, і леготом повіяло з давнини. Нагадалась ріка, причувся шепіт осоки, заплюскотили хвилі об човен і на устах мимохіть тиснулись слова: „Подай керму, Прекрасо...“

— А я ось помсти бажаю, воєводо! — перебила княгиня його мрії. — І чим більше мщуся, тим ще більша жадоба помсти палить мене. Помста бере і пориває, як повінь, — сказала, дивлячись на нього палаючими очима. Була вона, неначе уосіблення тієї помсти. Очі палаючі, страшні, як у Марени, зате уста ніжно закросні, як у Лади.

— Люди висміяли б мене, а боги відвернули б свої світлі обличчя від мене, якби я не помстила була смерті Ігоря. Еге ж, воєводо. Тільки ті жінки, що втішаються сявом ласки своїх чоловіків, можуть бути лагідними голубками. А мій чоловік, вмираючи, залишив мені не тільки журу про сина, але й долю всієї великої волости довірив моїй опіці. Ти сам, воєводо, сміявся б з такої княгині, що, замість помстити смерть чоловіка, вийшло б заміж за отого заболоченого князика, що вбив його. Та до речі: вернімось до того припоручення, яке я дала тобі, воєводо. Отож зараз же вели виконати мій наказ. Всі голуби і горобці хай ще цього вечора вернуться під свої стріхи. І ще цієї ночі повинен згоріти цілий Іскоро-стенъ, — сказала, встаючи і даючи тим знак, що воєвода Претич може відійти.

— Я не виконаю твого наказу, княгине, — сказав тихо, але рішуче воєвода.

— Не виконаєш? Як же це? — здивувалась.

— А так, що коня, на якому їдеш, не бий. Якщо ти, княгине, щораз то більшу дань накладеш на Деревлян, то навіщо винищувати їх до ноги? Яку ж дань зможуть заплатити вони тобі наступної осені, якщо навіть стріхи не матимуть над головою? Князь, що воює з власними підданими, підкопує силу і суцільність волости своєї. Навпаки — я радив би не стягати з них надто великої данини. Вони ж не Хозари, ані Печеніги, княгине.

— А про всі ці ворохобні, що вони спричинювали раз-у-раз київським князям, ти забув, воєводо?

— Та ж ці ворохобні були тільки виявом невдоволення з надмірних окупів, великих данин, які вони мусіли платити київським князям. І князь Ігор не був би згинув, якби не надмірна жадоба його дружинників, якби вкінці не його власна непогамованість у стяганні данини. І смерть князя, і твоя помста, княгине, — все має в тому свою причину. Одне зло тягне за собою інше, і всі вони спаяні зі собою суцільно і нерозривно, як кільця ланцюга. Отож я не виконаю твого наказу, княгине, бо не хочу до того і так уже довгого ланцюга дочіпляти ще одну ланку.

— А що ти, воєводо, зробив би з таким дружинником, що не виконав би твого наказу? — спитала рішуче.

— І ти, княгине, можеш вчинити зі мною, як уважаєш за відповідне. Я з свого боку можу тільки одно виконати — зректися гідности воєводи, — сказав і хотів зняти плащ, як найважлишу ознаку своєї гідности.

— Лиши, воєводо! — рухом руки зупинила його. — Не я наділяла тебе тією гідністю і не я відбиратиму тобі її. Поклич мені воєводу Свінальда, — либонь, повернувся вже. Він, напевно, не завагається виконати мого наказу.

Як підняла голову, Претича не було вже в наметі. Тільки шовкова завіса, що заслоняла вхід, ворушилася від його ходи. Підняла завісу. Ішов рівним, спокійним кроком. Наче на наказ, оглянувся і зупинився. Побачивши її, завагався: йти йому, чи вернутися? Невже відчув, як щось рвалося, розсипувалося в її душі? Невже відчув? Та не вернувся, пішов далі, спокійним розміреним кроком. Ах, чому ж пішов? Завернути б його! І цей тягар, цю відповідальність за велику волюсть княжу бодай частинно зсунути на його кремезні, дужі плечі. Пішов... не вернеться... І вона теж не заверне з своєї дороги. Він сам сміявся б з неї. Хрестик — каже — замість амулета носитимеш. Як же самопевно він це сказав, наче б воно дійсно так мало бути.

Рішучим кроком пішла в намет.

Недовго довелося ждати на Свінальда. Старий воєвода наче вдруге на світ народився, почувши таке рішення княгині. Захоплювався кожною новою її постановою. Наче старим медом, впивався кожним проявом її помсти.

* * *

Княгиня ходила по наметі, схрестивши руки на грудях. На обличчі, освітленім загравою від вогнища, що горіло в куті намету, появились тіні. Важкі думки додолу гнули її гарну голову. Кругом тиша, мертва тиша, яка буває тільки перед великою бурею. Тільки рівномірна хода вартового перед наметом ворушила цю дивну тишу ночі. І враз моторошно стало княгині. Чого це вона куняє серед тієї непроглядної ночі на цій болотнистій земельці? Перед очима встали всі труднощі і невгоди, зв'язані з здобуттям Іскоростеня. Якби їй тепер хтось удруге радив вибратись у такий похід, нізащо в світі не пішла б. Не тому, що розманіжилась вона, і стали страшними для неї воєнні труднощі і невгоди. Навпаки, всякі труднощі і невгоди манили її досі і надалі манитимуть. Тільки що вона побачила, щойно сьогодні побачила, яке це безглуздя сидіти ось тут, серед мочарів і багон та здобувати отой нещасний город. У ритм її думок почали вриватись якісь зайві звуки, а згодом страшний крик і гомін понісся від сторони Іскоростеня.

Переякана виглянула з намета. Осяяний загравою табір видно було, як на долоні. Це горів Іскоростень. Доми, побудовані з дерева, криті соломкою горіли, наче смолоскипи.

Біля свого намету побачила скріплену варту. Чомусь із полегшенням відітхнула. Не знати, хто це подбав про її безпеку?.. Мабуть, Свінальд. Старий хитрун! Сам, певно, пішов здобувати Іскоростень.

Від осіннього холоду тремтіла вся. Закрила вхід парчевою завісою і подалася в глиб намету. Наблизилась до кута, де на лежанці, вкритій ведмежими шкурами, спав

її син, наступник князя Ігоря — малий князь Святослав. І тепер щойно стало їй ясно, що це для нього, Святослава, вибралась вона у той похід — то він, а не вона, був месником батька. З якою ж гордістю дивилась вона на нього, як їхав на коні поміж воеводою Свінальдом і виховником своїм Асмудом, як перший кинув рогатиною, починаючи бій.

Враз заворушилося щось біля входу. Оглянулась. Відхилилась завіса, і в наметі появилась страхітлива постать жінки. Одяг пошарпаний і попалений, волосся розпатлане, лице — рана одна, руки покривавлені. Божевільними очима глянула в напрямі, де лежав малий Святослав.

— А, проклята! — прошипіла вона, звертаючись до княгині. — Радуюєшся виглядом свого сина?! А моїх трое згинувло в пожарі горючої хати, серед страшних мук. А я ніяк — розумієш ти? — ніяк не могла врятувати їх! На моїх очах завалилось горище і присипало їх. І я хотіла згинутися разом, з ними та клятві дружинники твої виволікли мене з пожарища. А чоловік мій — ладо моє — згинув на забороллах города, захищаючи нас перед клятими наїздниками.

Наближалась до лежанки малого Святослава і божевільні очі свої впилила в його обличчя. Обгорілі руки затиснулись у п'ястуки, і вона з одчаєм зашипіла:

— О, проклята будь разом із сином своїм! Підступ і хитрість — це страшна, непереможна зброя твоя, якою знищила ти бідну деревлянську землю. Хай же від підступу і зради згине оцей син твій. Тільки не тепер ще, тамала кара це була б для тебе, — а тоді, коли найвище літатиметься на своїх дужих крилах і зором своїм досягатиме просторів, яких не досяг ще жаден із полянських князів. Так, тоді — в самому розквіті сил своїх — хай згине марно! Хай згине так, як згинув мій чоловік!

— Геть! — крикнула не своїм голосом княгиня і показала рукою в напрямі виходу. Страхітлива постать жінки подалась туди і зникла, наче привид. Тільки занавіса ледве помітно коливалась...

Княгиня втомленим рухом піднесла руку і потерла чоло.

— Сон — привид чи дійсність? — питала себе: — Невже ж вартові не бачили її? А може це тільки сниться мені...

Малий Святослав заворушився на лежанці. Погладила його золотисті кучері і дбайливо вкривала теплими шкурами. Ще пропасниці набереться дитина! І навіщо його було тягнути в ці болота? Це вона, окаянна, затягнула його сюди. Помсти заманулося їй. Яка ж вдячна була богам, що старі звичаї палення жінок на кострі, при похороні чоловіків, поволі затирались. Так, вона вдячна була, що її не спалено, та що боги дали їй змогу помстити смерть Ігоря. А, одначе, де ж ця насолода від виконаної помсти? Іскоростень горить, Деревляни покорені, їхня земля у її стіп... Ніхто з київських князів не розбив їх на прах, як вона, а проте... не вона їх, а вони її покорили. Наче орлиця з поломаними крилами, відступатиме від їхнього города. Ніколи вже вона не підніметься до високого лету. Невже та нещасна деревлянська жінка з обгорілими руками підтяла їй крила?..

А крики і голосіння з Іскоростеня не вгавали. Це полянські дружинники мстили на Деревлянах смерть свого князя. Ах, припинити б ці страшні розпучливі крики, це нестерпне голосіння. Це ж сто разів гірше від всякого костра. Яка ж довга ця ніч! Чи ж вона ніколи вже не скінчиться? Покликати б кого... В уяві встав Претич, збунтований Претич, що ввечері не хотів виконати наказу. Він добре радив, та княжа гордість не дозволила їй послухати його ради. Покликала вартового.

— Чи воєвода Свінальд здобуває Іскоростень? — запитала.

— Так, світла княгине! — впала відповідь з-під шолома.

— А кому довірено наглядати над табором?

— Воєводі Претичеві.

— Негайно покликати його! — впали різкі княгинині слова, і занавіса, легко коливаючись, закрила намет.

Княгиня легко відітхнула, наче б хто зняв із неї бодай половину того тягару, що досі давив її.

— З перемогою поздоровляю тебе, достойна княгинне! Іскоростень упав. Князь Ігор помщений! — сказав, входячи, воєвода Претич.

Підняла голову і жевріючими з одчаю очима дивилась на нього.

— Невже, княгинне, не можеш простити мені несповнення наказу? — запитав збентежений.

Потерла рукою чоло, наче відігнати хотіла всі страхіння, що мучили її досі.

— Слухай, воєводо! Чи не можна б припинити оцих страхітливих криків і стогонів. Я ж не можу цього стерпіти!

— Раз пущеного згори каменя не спинити, княгинне. Невже легко зупинити розшалілих у бою дружинників? Невже спиниш завзятого воєводу Свінальда? Іскоростень здобутий. З його оборонців одні перебиті, інші попали в неволю. Наші дружинники гуляють по здобутому городі.

— Слухай, воєводо! Ти казав, що цей дивний грецький Бог не з помстою, а любов'ю каже підходити до ворогів своїх, — говорила, як непритомна.

Глянув на неї здивований.

— Так, княгинне, бо помста тільки помсту родить.

— І ти, воєводо, поклоняєшся цьому новому Богові?

— Ні, княгинне. Невже думаєш, що воєвода Претич такий скорий міняти старих богів своїх предків на нових? А втім, я ж казав уже, що тільки слабі шукають охорони. А в мене свої власної сили доволі.

— Нічого, воєводо, — зупинила його рухом руки. — Тільки цей гул страшний... стерпіти його не можу! — Вхопилась обома руками за голову. — Зупини це, воєводо, прошу тебе...

— Як же, княгине?! Це неможливе! — стояв безрадний.

Княгиня мовчки слухала його слів, наче б не розуміла їх, наче б щось маячилось їй. В пам'яті виринали давно забуті картини. „Подай керму, Прекрасо!“... Вона, знесилена жінка, налякалася страхіть війни і в нього, Претича, допоміч шукає.

— Як тільки вернеться воєвода Свінальд зі своїми полководцями, зараз же хай скличе воєнну раду! — сказала сухим, діловим тоном. — Як усі зберуться, хай дасть мені знати.

Воєвода зложив глибокий поклін, належний княгині, і мовчки вийшов. До нього говорила тепер не втомлена страхітливими привидами жінка, а княгиня, що вислала свої полки до бою і ждала їх звияжного повороту.

* * *

Вранці зі сходом сонця зібралися всі воєводи на площі недалеко намету княгині. Ждали тільки на княгиню. Згодом появилась і княгиня та заняла призначене для неї місце на підвищенні. Підняла руку — гомін притих. Дала знак воєводі Свінальдові, щоб говорив.

— Ти, достойна княгине, здобула Іскоростень не при нашій допоміч, а завдяки голубам і горобцям. Ми — дружина — тільки завершили його! — почав воєвода. — Слава тобі, княгине, бо рівної тобі нема не тільки поміж жінками, а то й між мужами. Чимало походів відбув я, а мені й на думку не впало, що мене, старого Свінальда, може заступити звичайний сірий горобець, і то з куди кращим вислідом. Майже рік цілий здобували ми Іскоростень, а горобці з голубами здобули його за одну ніч.

Між зібраними запанувала загальна веселість. Навіть княгиня повеселішала. Хох як не до сміху було їй, то все ж очі її сміялися, а куточки уст ледве помітно знімалися вгору.

— Мабуть, Свінальд обловився сьогодні за всі часи, — сказав Асмуд до Претича. — Немалу, певно,

добичу привіз з Іскоростеня, бо не то що не нарікає, а ще й дотеп є у нього.

Претич посміхнувся тільки, хитнувши головою. Бо ж було загально відоме, що воєвода Свінальд, яку добичу не привіз би з походу, завсіди нарікав, завжди було йому замало. По загальному вибухові веселости Свінальд продовжував. З його говорення виходило, що дружинників княгині впало небагато. Бо як вибух пожар у самому Іскоростені, повстало таке замішання, що ні з ким було вже воювати. Тих із Деревлян, що zostалися на заборолах, вибито до ноги. Інші попали в полон. Між полоненими — багато бояр. Город згорів до тла.

Воєвода закінчив і важко відітхнув. Він найкраще виправився б ще в один такий бій, замість описувати його. Він, як завзятий войовник, куди краще махав шаблею, ніж язиком.

Княгиня звеліла поділити полонених на три часті: бояр узяла собі, інших призначила невольниками для своїх дружинників, а частину звільнила. Ті полонені, яких звільнено, дякували княгині. Вони ж ніколи не сподівались такої ласки від мстивої Ольги.

Княгиня, поважна й задумана, залишила нараду і подалась до свого намета. Один тільки Претич розумів дивний настрій княгині. Але й він не знав, що йому думати про неї. Вночі, як з Іскоростеня доходили до табору страшні крики і голосіння, княгиня заломилась і була тільки звичайною слабосилою жінкою. Вона — така сильна духом, що пройшла разом із дружиною чималий шмат деревлянської земі, здобуваючи город за городом! Їй же не першина було дивитися, як бились її хоробрі дружинники з завзятими Деревлянами. І враз здобуття Іскоростеня так дивно вплинуло на неї.

Так, але це був тільки момент, один-єдиний момент безсилля, коли вона шукала підмоги від нього. Бо зараз вона знову загорнулась у свою княжу гідність і повагу. Тепер удає, наче б нічого не помічала в нього. Людина, ким вона не була б, мужем, чи жінкою, не може дарувати

тим, що бачили колинебудь моменти її духового безсилля. Вона не подарує їм цього і завсіди дивитиметься на них із такої ж висоти, як сьогодні.

Княгиня тим часом наблизилась до свого намету. Попрощалась із своїм почетом і ввійшла в намет. У наметі дзвенів, наче срібний дзвіночок, голос малого Святослава.

Непомітно зупинилась біля завіси і любувалась ясною, як проміння сонця, картиною. Малий Святослав сидів на лежанці, звисивши ноженята і оповідав щось служебниці, яка взувала його в маленькі жовті сап'янки. Права нога була взута, зате ліва ніяк не могла потрапити в сап'янець. А малий князь сміявся і вмисне махав ногою.

— А бачиш, Миро, мама правду казала, що воєвода Свінальд скоріш Іскоростень здобуде, ніж ти мене взуєш, — говорив він.

На згадку про Іскоростень зникло сяєво з обличчя княгині, — хитнула головою, наче хотіла увільнитись від тісного обруча важких думок, що давили її. Подалась уперед і зупинилась біля лежанки.

— Ось зараз Хорс стане в найвищому пружі, а ти, Миро, ще й досі не вдягнула князя, — звернулась княгиня до служебниці.

— Не дорікай їй, мамо! Це я винен, бо я навмисне махав ногою, щоб не попала у сап'янець.

Княгиня поцілувала сина в золотисті кучері і не вспіла нічого більше сказати, бо прийшов Асмуд, щоб забрати малого князя і показати йому бодай здалека спалений Іскоростень.

По відході Асмуда княгиня дала знак служебниці, щоб вийшла до приділеної для неї другої частини намету. Зачинилась сама. Підійшла до огнища і докинула кілька полін. Холодно їй стало. Чи то від невиспаної ночі, чи просто не звикла до гнилого повітря в цій болотнистій країні. Сіла напроти огнища і задивилась у багаття. Мабуть, важкі якісь думки сунулись на її втомлену голову, бо на чолі між бровами поглибились прямовисні риси, а куточки уст жалібно заломились.

Чому ж не тішилась вона здобуттям Іскоростеня? Чи жаль їй було спаленого міста? Чи може бажала стерти цю страхітливу ніч із своїх спогадів? А може соромно було того духового безсилля, свідком якого був воєвода Претича?

Невже зміг би хтонебудь відгадати думки княгині? А може жалувала, що на дужі плечі Претича не поклала бодай частини тягару, не поставила його біля себе і не віддала в його руки керми того великого порому, що волостю зветься?

Вона ж не мала дівчинка, а досвідчена жінка — знає, бо мала вже раз нагоду переконатись про лицарськість Претича. Скоріш він убив би себе, ніж загарбав би всю владу в свої руки. Невже він, що молиться їй, наче богині якій, міг би дивитись на її упокорення? Вона ж знає, що всі свої сили ще він віддав би на послуги їй, а проте...

Спинулась, наче хто розпеченим залізом торкнувся незагоєної рани. Швидкими, нервовими кроками почала ходити по наметі. Ні, ніколи цього не буде. Як вона сміє думати про своє особисте, і то ще недалеко могили свого чоловіка, що згинув такою страшною смертю?!

Але ж чоловік помщений уже, і вона вкінці має право на своє особисте щастя.

— А син?! А твій єдиний син — будучий володар спадщини твого чоловіка?! — кричав якийсь могутній голос у душі княгині. — Ти забула про нього? І як ти смієш виходити вдруге заміж і ради власного щастя вносити заколот у велику волость Дажбога?! Бо який правий і не був би твій другий чоловік — невже думаєш, що син твій, що вже тепер проявляє стільки відваги й очайдушности, стерпить його при кермі волостю свого покійного батька? Тоді роздвоїться твоє серце, розірветься надвоє поміж чоловіком і сином. І терпітимеш більші муки, як на горіючій багатті, а всі твої ночі будуть куди страшніші від тієї, коли твої дружинники Іскоростень здобули. Твоє місце при кермі отого великого порому, що волостю зветься, а не при боці любого чоловіка. Досі ти

мстила смерть свого чоловіка, карала тих, що спричинили її, а тепер слід би зацікавитися своїми підданими. Князь повинен знати не тільки те, чи вдоволені дружинники з данини, яку стягають, але також і про те, чи смерди можуть платити дань і скільки можуть.

Княгиня вчилася з тягару, що давив душу, вчилась, як поступати їй. Уста її щільно затиснулися. Була рішена йти по тому шляху, який оце намітила собі. Важкий, мольний шлях! Та дарма — рішення було тверде, незламне.

А все ж — як несподівано виринула в уяві княгині висока постать воєводи Претича, який із докором чомусь дивився на неї. В очах її появилися сльози. Вони швидко скотилися по гарному обличчю і впали на скромний, невибагливий одяг її.

* * *

І хоч як бажала княгиня бути вже в Києві й відпочинути по важких воєнних трудах, проте рішила ще залишитись у деревлянській землі.

Треба було встановити установи й уроки, тобто умови про відношення місцевого населення до княжої влади. І хоч якою утяжливою видалась дорога по болотистій деревлянській землі, проте княгиня удавалась з місця на місце, заводила лад і порядок. А того ладу треба було, бо начальників або перебито, або взято в полон, і княгиня настановляла нових.

Данину, яку зібрано у Деревлян, розділено на три частини. Дві пішло на Київ, а третя на Вишгород-город, положений над Дніпром, на північ від Києва, що був особистим досмертним майном княгині. Там, у Вишгороді, була скарбниця Ольги, тобто склад шкір, меду та всього того, що творило багатство волости. Княгиня, завівши лад у деревлянській землі, могла спокійно вертатися до Києва, тим більше, що наближався місяць листопад — час стягання полюддя.

Дружина княгині зупинилась над берегом ріки Уші, обабіч якої розкинулась уся деревлянська земля. Човнами

мали вертатися Ушею до Дніпра, а там Дніпром до Києва. Треба було подождати, поки влаштують човен княгині. Княгиня ждала на березі. Задивилась на дрімучі деревлянські ліси, недавно ще зелені, тепер золотисто багряні. Пригадалась їй весна і той час, коли то вона приїхала сюди здобувати цю землю — помстити смерть чоловіка. І сина свого приїздила сюди, щоб узав участь у цій кривавій тризні, яку задумала справити на могилі його батька. І справила оту останню тризну на могилі свого чоловіка. Не тільки Деревляни, але й Поляни не бачили ще такої тризни і згадуватимуть її довгі роки. При тому згадуватимуть княгиню Ольгу, що гідно відомстила смерть чоловіка, а малого сина свого вже відтепер заправляла до орлиного лету.

Річ не в тому, як згадувати будуть, а головне, що інакше годі було поступити. Жадоба помсти гнала її в ці дрімучі ліси. І тепер вона, п'яна від цієї помсти, стоїть над берегом річки Уші.

Ще хвилина-дві й човно її полине в напрямі Києва. Якже затужила за стольним городом своїм! Доволі вже мала цих боліт. А Деревлянам, напевно, не захочеться вже більше турбувати її бунтами своїми. Ті, що залишились, повік пам'ятатимуть криваву помсту княгині Ольги. Хай же тепер сидять та розважаються, а вона не турбуватиме їх походами своїми. Тут же не мало меду по старих дуплавих деревах, та й чимало звіря в лісах. Оці багатства Деревлян здавна манили полянських князів. А воєвода Свінальд, мабуть, найкраще знає їм ціну, бо ж недармо випросив собі в Ігоря дань із Деревлян. Хай же розживаються вони і хай забагатіє їхня земля. Бо чим багатші піддані, тим могутніший володар їх. І вона повинна подбати, щоб її єдиний син був дійсно могутнім володарем тієї великої волости, яку залишив йому батько. Бо ж не хто, а вона стоїть на сторожі тієї волости, що сягає від Новгороду і Пскова на півночі аж по Тьмуторокань на півдні. І — на Дажбога! — вона добре сторожитиме волюсті тієї.

Від золотисто-багряних лісів повіяло якоюсь невтишеною тугою. Чи вернеться ще вона коли сюди? А так багато спогадів, зв'язаних із цією землею — важких, незабутніх спогадів!

Глянула перед себе. Хтось у золотистому шоломі, на якому гралось золоте проміння сонця, здоровив її. Перед нею стояв воєвода Претич.

— Твій човен, достойна княгині, влаштований до дороги. Дружина жде тебе.

Закинула назад голову, прижмурила очі й подалася в напрямі човна. Попереду плила полянська дружина, за нею — Варяги. Полянські гридні співали улюблену пісню-думу про Віщого Олега. Варяги співали якусь поважну скандинавську пісню, сумну-сумовиту, як і їхня кам'яниста земля, якої прибережні скелі омиває холодна вода синіх фьордів. Обі пісні зливались в одно й те злиття полянських і варязьких звуків своєю дисгармонією вразило вухо княгині. Вона наче прокинулась із задуми і почала вслухуватися в слова пісні полянських гриднів.

А човни, легкі, влаштовані на варязький лад — мчали долі Ушею, наче стріли.

Дві пари очей слідили пильно човен княгині. Одні одчайдушні, упоєні перемогою — очі Свінальда, другі блискучі, повні якоїсь дивної задуми — очі Претича. Свінальд, гордий із подвигів княгині, вже тепер обдумував, що він оповідатиме своїм київським знайомим про здобуття Іскоростеня, про покорення Деревлян, а головне про небуденний розум княгині Ольги. Претич же задумався над блискучими, як зорі, і темними та глибокими, як безодня, очима княгині, в яких навіки потонув його спокій. Над незбагнутою вдачею тієї дивної жінки, з усміхом Лади на устах, що була жорстока і неблаганна, як Марена. Вся широка, безмежна Дажбогова земля, від Ільмену аж по Тьмуторокань, слухала її наказів. І його, Претича, горда, в золотистому шоломі, голова — сама клонилась перед поглядом владних очей княгині.

Тільки чому . . . чому в тих владних очах її мерехтіли інколи якісь інші блиски, як тоді давно над водами Сули? Тільки тоді він брав звичайно керму від неї і сам заправляв човном. А тепер . . .

І воєвода раптом очунявся.

— Що це? Ага! Це ж дружинники перестали співати.

Передні човни випливали саме з річки Уші на Дніпро. І знову воєвода глянув у напрямі човна княгині. Сиділа мовчазна і дивилась кудись у даль. Не завважила навіть, як малий Святослав захоплено плескав рученятами, побачивши Дніпро. І якби не Асмуд, то хто знає, чи не скупався б у холодних Дніпрових хвилях, бо через те захоплення мало що не вилетів із судна. Пливучи Дніпром, полянські гридні ще гучніш заспівали.

Наближались до Почайни. Видно було увесь Київ у всій чарівній красі його. Оповіті тугою очі княгині жадібно шукали за чимсь. На мить зупинились на Аскольдовій могилі, на Щекавиці, на княжому теремі. Віднайшли блискучий хрест на скромній церквці св. Іллі на Подолі і зупинились і дивились довго-довго на той скромний храм ромейського Бога . . .

* * *

Вже кілька днів княгиня не покидала терему. По цілорічній скитальщині і воєнних трудах приємно почувала себе в затишних, гарно влаштованих кімнатах. З одрини перейшла до світлиці і наблизилась до вогнища. Так привикла до багаття, яке безнастанно горіло в її наметі, що ніяк не могла обійтись без нього. Хоч осінь щойно починалась, і тут, у теремі не було того дошкульного холоду, що там, проте княгиня наказала кожної днини палити в печі.

Власноручно поправила погребачем грань і докинула до багаття кілька полін. Приснули іскри, обсипаючи одяг княгині.

— Хтось з добром у хату прибуде, — посміхнулась. — Що прибуде, то так, та чи з добром, не знати, — міркувала.

Ждала волхва грецького Бога, а він не приходив. Якби післала була за волхвом Перуна, той не дав би на себе так довго ждати — миттю прибїг би.

Стала біля вікна і задивилась у сад.

— Привіт тобі, достойна княгине! Хай же Бог, що дав тобі перемогу над ворогами, заховає тебе на довгі роки в щасті й здоров'ї.

Оглянулась. У дверях світлиці стояв отець Григор із церкви св. Іллі, в темному одязі, голова припорошена сивиною, обличчя аскета.

— Твій Бог, шановний волхве, хіба найменше причинився до перемоги, — посміхнулась княгиня. — Він же, оскільки мені відомо, велить любити ворогів своїх. Як же тоді може дати перемогу тим, що замість любити тих ворогів, карають їх?

— Але казав Христос віддати Богові що Боже, а цісареві що його. Тому проклятий хай буде той, хто не шанує влади, бо кожна влада походить від Бога. Твоєю рукою, достойна княгине, покарав Господь тих, що не пошанували влади київських володарів.

— Чекай же, достойний волхве, таке саме і волхв Перуна зумів би мені сказати. З твоїх слів виходить, що Поляни повинні були шанувати владу Хозарів, яку ті були накиннули їм. А ось київські князі визволились з-під їх влади і поширюють раз-у-раз границі своєї волости, прилучуючи щораз то нові племена. Бо мають за собою сильні, в бою загартовані полки: значить — доволі сили, щоб зберегти владу. Якщо є сила, то й влада є, а тоді вже й боги сприяють отій владі. А нехай би не було тієї сили, — то й боги відвернули б свої світлі обличчя від них. Я ж казала, що силу завдячували київські князі хоробрій дружині своїй. А дружину — знаєш чим тримають біля себе?! Дружина має дозвіл стягати собі дань з примучених племен. А що кожний полководець чи воєвода старається якнайбільше стягнути для своєї дружини, то племена не хочуть давати тієї дані, бунтуються і треба їх примучувати наново. Ось блудне коло, з якого я не

можу ніяк вийти. І я думала, що волхв ромейського Бога іншими словами привітає мене, ніж волхв Перуна. Тепер бачу, що й боги, як люди — чим більше поклонників котрий має, тим сильніший він. А що тут наші боги мають більше приклонників від вашого, то сила їхня, мабуть, більша. Зате у Візантії, навпаки, ваш Бог має найбільшу владу.

— Річ не у владі, княгине, тільки у правді. Наш Бог єдиний і правдивий, і паки кажу тобі: прийде час, що йому поклоняться всі народи.

— Невже думаєш, що волхв Перуна інакше говорить про свого бога? Кожний бог єдиний і правдивий в очах тих, що поклоняються йому і носять його амулети. Ріжниці тільки у формі тих амулетів. Як ось той, що в тебе висить на шиї, дивним виглядом своїм різниться від амулетів, які можна набути у волхва Перуна.

— Це не амулет, княгине, що береже від нещастя чи уроків. Це тільки знак, по якому пізнають себе визнавці Христа.

— Так навіщо ж ви носите ці знаки, якщо вони навіть не можуть зберегти вас від нещастя? Видно, що ваш Бог навіть щодо цього не може рівнятися з нашими богами.

— Наш Бог, княгине, велить кожному ісповідникові своєму в душі носити амулет, що збереже від нещастя чи, радше, дасть силу перетривати його. Амулет цей — то віра в Нього, сильна й незломна.

— Чому ж тоді ти сказав, що Бог твій дав мені перемогу над Деревлянами? Та ж у мене ні віри тієї в нього нема, ні цього хрестика на шиї. Бо ж яке Йому — тобто, вашому Богові — діло до тих, що не знають Його?

— А проте, княгине, Він опікується не тільки тими, що визнають, але й тими, що не знають Його.

— Дивний той ваш Бог! Ти сказав раніш, що Він мою рукою покарав тих, що не хотіли пошанувати влади київських князів. А я думала, що це я покарала . . . я сама, розумієш? Це я помстила смерть свого чоловіка і впилася

помстою тією, наче старим медом. А ти кажеш, що це твій Бог покарав їх. Не я, а Він . . . Цікаво! А однак ти помиляєшся, достойний волхве. Твій Бог тут ніпричому. Сама я придумала ці жорстокі кари, сама й покарала Деревлян. Твій Бог вжахнувся би від них — від отих кар страшних, Він, що каже любити ворогів своїх. Це не наш Перун, що мече громами наліво й направо, а до ворогів каже підходити, як і слід — з ненавистю, а не з любов'ю. Так, це я сама покарала Деревлян і сама я стягнула велику дань та завела лад у їхній землі. Щоб син мій колись, як прийме владу із моїх рук, не мав причини нарікати на мене. А все ж нема чомусь тепер у мене вдовolenня, нема спокою, знесилилась я, — сказала, задумавшись.

— Важкі воєнні труди знесли тебе, достойна княгине.

— Труди, кажеш? — здивувалась. — Невже труд може знести мене? — посміхнулась. — Ні, це щось інше, чого я ніяк не можу поняти. Може оцей твій амулет відвернув би марево отого чогось незасованого, що нависло над моєю головою. Ти не продав би мені цього хрестика?

— Ні, княгине, бо тільки ті, що носять його в душі, мають право носити його на шиї.

— Шкода, а я тільки того й покликала тебе, щоб дістати від тебе отой амулет. Та нічого, зайди ще й другим разом.

— Я ж казав тобі, достойна княгине, що не торгую хрестиками.

— Нехай, мені тепер уже не про нього йде. Навіщо він мені здався? Так тільки прийдеш, щоб поговорити.

І княгиня залилася сама.

— Добре казав Претич, що я ще носитиму хрестик на шиї, бо жінки люблять новості всякі, — міркувала вона. — А ось мало що бракувало, а вже сьогодні була б почепила його. Тільки, що цьому волхвові неспішно було давати його. Мабуть, тільки тим одним і різняться оті волхви грецького Бога від наших, що не накидаються

так тими амулетами. І ще казав Претич, що в нього немає потреби шукати нових богів, бо своєї власної сили в нього доволі. А може це й правда, що тільки слабі шукають підпори? Бо чи ж сама раніш, як почувала себе сильнішою, була б думала про волхвів та їхні амулети?

— Нині одпускаєши раба Твогого... — шептав о. Григор, ідучи в напрямі своєї церкви. — Якщо на оцих горах засяє ласка Твоя, Господи, можу спокійно замкнути очі свої...

Був певний, що княгиня Ольга для якоїсь внутрішньої духової потреби поклікала його, а тими амулетами хотіла тільки відвернути його увагу. А може сама ще не здавала собі справи зі свого духового стану?..

Другої днини княгиня — переодягнена за Грекиню — пішла до церкви св. Іллі, щоб бути привапною на Богослуженні. З цікавістю приглядалася всьому. Дивний поважний настрій, що панував у святині, уділився і їй. Поклонники того нового Бога стояли скуплені в собі, задивлені у тремтіння власної душі. І в неї було на душі ясно, погідно. Вперше від упадку Іскоростеня почувала себе так добре.

Була тут невідомою людиною, — не потребувала відповідати на поклони, належні княгині. Почувала себе рівно з усіма перед обличчям того дивного Бога, розп'ятого на хресті. Завважила там не тільки Греків і Варягів, але й багатьох дружинників, а то й бояр.

Задумана вернулася до терему. І може вперше тієї ночі заснула твердим сном. І снилась їй велика волясть її покійного чоловіка, осяяна промінням Дажбога! Безмежні лани золотої пшениці хвилювали на степах — тих самих, звідкіля мусіли тікати колись Уличі перед дикими ордами Печенігів. І сади цвіли... А народ веселий, у святкових одягах. Від півдня море шуміло. На ньому — у човнах — завзята дружина верталася з походу, до Дніпра прямувала. А син її, Святослав, орлом сизим літав понад човнами, шлях показував хоробрій дружині своїй. І враз... що це? Чорна галич хмарою налетіла і кину-

лася на орла сизого... І посипалося сиве піря... І хмарою темною закрилось ясне сонце...

Княгиня прокинулась. Ніяк не могла пригадати собі закінчення сну. Тільки мала почуття чогось дивного, незасованого.

Зате виразно бачила велику волость Дажбога — добре загосподарену та забезпечену від диких наїздників, таку, якою хотіла мати й яку хотіла передати колись синові.

* * *

Час відпочинку минув. Приходив час збирати полуддя. І вона матиме змогу перевірити, як господарювали її восводи та тисяцькі. Так, вона мусить знати не тільки те, чи дружина вдоволена з полуддя, але й те, чи смерди радо складають дань. Вона мусить це перевірити — мусить особисто пройти всю велику волость свою, аж до найдалших границь її.

І княгиня рішила вирушити разом із дружиною на полуддя. Малого Святослава залишила під опікою Асмуда, бо не хотіла його — втомленого походом на Деревлян — томити новим трудом. Перед відїздом своїм доручила сина ще й особливий опіці старого дворецького. Мабуть, йому єдиному найбільше довіряла. І не диво — вона ж ставилась до нього, наче до батька.

А потім веліла покликати о. Григора і довго-довго з ним говорила. І священник церкви св. Іллі прийшов до переконання, що княгиня багато продумала за останні дні та що в неї з'явилась так дуже потрібна їй духовна рівновага. Дивував його гнучкий ум княгині, що вмить схоплював сказане, що більше — навіть відгадувала думки.

Людина, що так думала і почувала, мусіла багато пережити. Обличчя її, вирізьблене характеристичними рисами, вказувало, що не один бій звела вона з собою в своїй душі.

— Одного тільки бажаю тобі, княгине: того, чого ти й сама собі бажаєш тепер, а саме — миру! І хай той — бажаний тобою мир — запанує не тільки в усій великій волості твоїй, але передусім у твоїй душі, княгине, — сказав, відходячи.

А княгиня вдячна була йому за проведену з ним розмову. Вдячна була й за те, що не пробував навертати її до віри нового ромейського Бога, що не захвалював Його і не ганив старих богів. Освічений у далекій Візантії ум його знав оту найбільшу тайну людської „психе“ — що жадна людина не стерпить, щоб розкидати насильно те, що цілими роками усталювалося в душі і було освячене традицією. А тим самим не дозволить, щоб насильно накинати їй щось нового. Все мусить дозріти у свій час. І думка людини мусить пройти всі ступні розвитку аж до бажаного кінця, — тобто, коли нарешті людина зможе сказати собі, що тільки так, а не інакше повинно бути.

Восводу Претича веліла покликати княгиня на сам кінець, бо саме йому мала доручити найважливіше завдання — берегти Києва. Печеніги, користаючи з того, що княжа дружина вибиралась на полюддя, могли наскочити на Київ. Тому то княгиня рішила залишити в Києві сильну залогоу, на чолі якої стоятиме воєвода Претич. Хто ж краще, як не він, збереже Київ, а в ньому її єдиного сина.

— Привіт тобі, княгине! Ти поклікала мене, та вибачай, що зараз же не явився, — не міг. Але бачу, що був би тільки перешкодив тобі, якби прийшов був раніш, бо саме вийшов від тебе волхв ромейського Бога.

— Думаєш, восводу, що перешкодив би був у купівлі амулету, яким я хотіла забезпечитись у далеку дорогу, — посміхнулась незичливо княгиня.

— Не моя річ, княгине, цікавитись, які справи вирішувала ти. Але вже те саме, що ти говориш, вказує, що ця нова віра не байдужа тобі. І мої слова, кинені скоріш для жарту, ніж поважно — там, під Іскоростенем, — готові сповнитись.

— Та сідай же, будь ласка, воєводо! — вказала на застелений килимом стілець біля столу. — Можу запевнити тебе, що не для звичайної жіночої цікавості, щоб переконатись, яка сила грецьких амулетів, покликала я отого волхва.

— Знаю, княгине, не мусиш мене переконувати в тому.

— Знаєш? — здивувалась. — Так як же ти, воєводо, пояснюєш це собі? — зацікавилась.

— Звичайно, ти, як княгиня великої волости, зацікавилася вірою, яку визнає твоя найближча і наймогутніша сусідка — Візантія. А почerez віру хочеш ближче пізнати і саму Візантію. І взагалі останніми часами ти багато передумала, княгине. Останній раз бачив я тебе, як помагав висідати в Боричевому уїзді, як ми верталися з походу на Деревлян. І відтоді ти дуже змінилася.

— Змінилася, кажеш. Може і змінилася, — сказала задумано. — Чи пригадаєш собі здобуття Іскоростеня і ту жакливу ніч, коли горів цей город? Ти один знаєш, як важко було мені це перебути.

— Знаю, княгине, і тим більше подивляю, що не вгнулась ти тоді під напором якихось страхітливих привидів. Наче Див тоді кинувся гуркотом додолу і переляком огорнув твоє серце. А все ж ти не подалась. Бо в тебе відвага хороброго мужа. Вибачай, що скажу тобі зовсім одверто — я думав тоді, що ти відступиш від горючого Іскоростеня і так і залишиш усе неналадним. Але бачу, що ти збагнула оту найбільшу тайну доброго вождя — не відкликувати раз виданого наказу. Можна злагіднити його, але відкликувати — ніколи! І якщо я опірно ставився до спалення Іскоростеня, не виходить з того, щоб я радив Деревлян залишити зовсім у спокою. Можна було стягнути дань із них і завести лад у них, що ти зрештою і по спаленні зробила. А все ж не перечу, що від цієї, як ти кажеш, жакливої ночі, настав зворот у твоїй душі, бо бачу, що в тебе зродилися якісь нові задуми.

І хай боги милостиві допоможуть змаганням твоїм і обернуть їх тільки для добра великої волости твоєї.

— І звідкіля в нього цей дар відчитувати мої думки? — дивувалась княгиня. — Невже він і я — це одно, — зжахнулась.

Ах, чому ж боги, що піднесли її до гідности київської княгині і веліли пильнувати найдальших рубежів волости її сина, не закули в сталь її серця?

Від чого ж вона тоді сама? Береться наказувати іншим, а собі не могла б наказати? Якщо бажає, щоб уся дружина всієї її волости слухала її наказів, мусить у першій мірі сама виповнити свій власний наказ — не потурати серцю.

— Вибач, достойна княгине, що я необережно торкнувся не своїх справ. Бо і яким же правом приходжу я до цього, — сказав з гіркістю Претич, вражений задумою княгині.

— Яким правом, питаєш, воєводо? А моє довіря до тебе хіба не дає тобі права?

— Довіря, кажеш? В чому ж тоді воно? — сказав, встаючи зі стільця і випростовуючись на весь свій дужий ріст. — Якщо довіряєш мені, так чому ж не можеш рішитися дозволити мені разом із тобою нести тягар великих обов'язків твоїх? Невже боїшся, що Претич присвоїть собі княжий клобук твого сина? Якже мало ти знаєш Претича, княгине! Тобі, й тільки тобі, пособити бажаю, бо дивитись не можу, як береш завсіди на себе обов'язки понад сили свої. О, чому ж ти не зосталася там, у нашій Сіверщині? Якже інакше було б поплило твоє і моє життя? І чому ти така жорстока, княгине? Чи ж би боги замість серця камінь вложили тобі в груди? Невже дійсно немає в тебе ні іскорки почування до мене? Кажи — немає?!

— Навіщо питаєшся? Та неville сам не знаєш?

— Знаю, княгине, а одначе...

— А одначе зостанеться все, як досі було. Інакше не може і не сміє бути! — швидко перебила йому. — Але ти

не погніваєшся за це на мене? — сказала м'яко і поглянула в його обличчя. — Правда, що ні? Ти ж зрозумій — інакше годі!..

Воєвода Претич мовчав.

— З таким безмежним довірям, з яким я ставлюсь до тебе, воєводо, не ставилась я ще ні до кого в житті, — продовжувала княгиня. — І чи ж може бути щось ціннішого за довіря? Ось я хотіла доручити тобі стерегти — за час моєї відсутності — стольного города, а в ньому і мого єдиного сина. Замість себе — тебе залишу, бо думаю, що ти єдиний виконаєш як слід оте завдання. Та не знаю, чи згодишся. Це не наказ, а прохання моє до тебе. Можеш доброхотів вибирати: або залишитись у Києві, або йти на полюддя.

Здала його рішення, наче не вона наказувала, а він.

Та він мовчав. Ніби важив ті дві можливості: або йти на полюддя і мати щастя бачити день-у-день княгиню, — або залишитися в Києві і берегти стольного города, а в ньому й єдиного сина її, і тим зняти з княгині журбу за сина та забезпечити їй душевний спокій, такий дуже потрібний у її важкій праці.

— Я залишусь в Києві, княгине, — сказав по довгій задумі, наче дігнав її питання і докладніше приглянувся йому.

— Однак ти вагаєшся, воєводо! Якщо ти нерадо залишаєшся, то не мусиш. Я ж сказала, що можеш вибирати.

— Я залишусь, княгине. І будь певна, що твого довіря до мене не захитаю.

Був вдоволений із себе, що dokonав цього подвигу. Але те вдоволення дивне якесь було. На дні душі залишився жаль якийсь незасований — до себе, чи до княгині, хто його знає!

Вона ж начебто вже спокійна була, — тільки в очах залишився вогкий блиск, а в душі враження, що оце справила другу тризну, але цим разом на могилі своїх найкращих надій.

* * *

Як тільки весна ясним обличчям своїм звернулась до землі Дажбога, могутній Дніпро всі сили свої зібрав, щоб скинути з себе льодові окови. І скинувши їх, зашумів радісно під Києвом, — всьому стольному городові навдивовижу!

З усіх усюдів великої волости верталися з полюддя воєводи і полководці із своїми дружинами. Вернулася і княгиня.

Купці заковували здобуте на полюдді добро — мед, віск, шкіри — та заладовували в човна на Подолі, над Почайною, щоб опісля Дніпром, у напрямі на Витичів і Білгород відвезти все до Візантії. Інші знову вибирались караванами на далекий схід.

І княгиня крізь вікно терему бачила оту незвичайну метушливість у городі і всміхалася до своїх думок. Київ був осередком не тільки внутрішньої торгівлі великої волости, але й посередником торгівлі Заходу зі Сходом. І бачила в уяві, як розходилися від Києва, наче проміння від сонця, торговельні шляхи у всіх напрямках — водні і суходільні.

Найголовніший та найбільш приманливий шлях вів наниз Дніпром почерез Витичів і Олешє у Візантію. На схід — до найбільших торговельних міст, якими були Болгар над середньою та Ітиль над долішньою Волгою — провадили два водні шляхи. Один лучив Дніпро з Волгою через Десну і Сосну коротким волоком, а другий через Сейм і Оскол.

В Ітилі займали українські купці половину міста. Провадили вимінну торгівлю. Привозили свої товари — мед, віск, невольниць та зброю, свою і західню. А забирали звідтіля дорогі північні хутра, які спроваджувано у Болгар та Ітиль кораблями вниз Волгою з північної землі Туртасів. Головно славилися шкіри чорних лисів. Носили їх королі перські та арабські. На ці шкіри чорних лисів був на Сході великий попит, не менший, як на прекрасних словянських невольниць.

Крім дорогих північних хутер, привозили українські купці ще всякі предмети арабської торгівлі: шовкові матерії, металеві, головно золотарські, вироби, полудневі овочі та коріння.

У цій східній торгівлі над Волгою Болгари та Хозари брали участь як посередники. В такій же ролі виступали й Жиди. Але головно цю торгівлю тримали в руках українські купці. Вони ж привозили товари з Візантії та західних земель, як також привозили зі собою і ті великі запаси різних предметів купна, що діставалися в руки князів і дружини, як данина чи здобич. Вони скупляли чи вимінювали всі товари у своїх землях, а опісля вивозили їх; словом, провадили торгівлю внутрішню і заграничну.

Як Сейм лучив систему Дніпра з системою Дону, а Десна — з системою Оки, так Припять лучила систему Дніпра з системою Буга і Висли. Верхній же Дніпро був був получений з Західною Двиною та системою північних озер.

Крім тих водних доріг, у Києві перехрещувалися ще й сухі — караванні шляхи. Шлях із „Ляхів“, що йшов на Пересопницю, Дорогобуж, Корчеськ, Звиждень, Білгород. Полудневий, що йшов із Чехів і Угор через Галичину на Володарів, Звенигород і Васильків; шлях на північних схід — на Курськ і на південний схід — на Переяслав. На південь йшли три „путі“: грецький, солоний і золотий.

Київ був центром, де вічно кипів торговельний рух.

Купецько-дружинна верства Київщини держала в руках всю східно-європейську торгівлю. Всі були заінтересовані в торгівлі, навіть дружинники, бояри, князь. Князі творили дружини в обороні купецьких справ, щобільше — самі навіть бояри займалися купецтвом. А ті славні виправи київських князів на Візантію — чи ж не були в сполучі з купецькими справами? Як тільки Греки почали тіснити дечому в українських купців, обмежувати їхні права — зараз же князь вибирався з дружиною і про-

мощував купцям дорогу у Візантію. А ніщо так не манило українських купців, як та золотодайна Візантія. Туди вивозили всі багатства своєї землі: невольниць, мед, віск, шкіри ласиць, білок та бобрів. Звідтіля привозили всякі золоті та срібні вироби — прегарної візантійської роботи, південні овочі і грецькі вина, а передусім дорогі шовкові, золотом ткані тканини — паволоку та парчу.

Княгиня посміхнулася вдоволено до своїх думок. Ось і цієї зими позакладала нові погости та перевісища, понастановляла в городах нових тисяцьких, що дбатимуть про добро її волости та берегтимуть його.

І забагатіє її волость, ще більшим багатством зацвіте. Бо й тепер уже видно заможність усюди: у бояр, дружинників, а передусім — купців. Не тільки по їхніх багатих одягах, але й по одягах їх жінок. Купецькі жінки, крім дорогих шовків та всяких прикрас — золотих візантійських та скляних східніх — носять уже на шиї золоті ланцюги.

По всіх видно багатство; тільки вона, володарка тієї багатой волости, одягнена скромно — у лняні та вовняні тканини. А на шиї й досі носить бурштинове намисто, що залишилося їй по матері.

А в неї ж у Вишгороді найбагатші склади всякого добра! І нагадалися їй слова єрея Григора: „Ти, достойна княгине, так мало ваги прив'язуєш до земних благ, що ніяк не хочеться вірити мені, щоб ти не стала християнкою“. Це було сказано відносно її скромности. І задля цієї саме скромности він уважає її будучою поклонницею ромейського Бога.

— А ось Ромеї, хоч і християни, а яке вибагливе життя провадять, — сказала вона йому. — Не зрікаються ради Христа ні дорогих одягів, ні золотих прикрас, ні вибагливих страв, ні вин. А чи знаєш ти, волхве, що я була в храмі вашого Бога?

Єрей здивовано глянув на неї.

— І знаєш, що завважила я? — продовжувала княгиня. — Що вони, оті боги, всі однакові — будь він Ілля,

чи Перун. Їм же байдуже, хто бє поклони перед ними та про що прохає їх; а може і взагалі вони не слухають людських прохань. Бо й як же слухати їх? Кожний бажає, щоб бог відвернув від нього все зло, а звернув на іншого.

— Даруй, княгине, але Христос велів любити ближнього, як самого себе, — тож твої слова тут ні при чому.

— А ось я бачила, як у вашому храмі дружинники та бояри дякували за перемогу над ворогом, купці, — що дорого продали свої товари, і ваш Бог не кинув громом на них, хоч тут кожний тільки власне добро мав на думці. А те добро, було получене з кривдою для другого. І цікаво, що завжди — чи то в храмі Іллі, чи в каплиці Перуна — найбільш моляться ті, що найменше добра роблять іншим. А люди праві, які дійсно дбають про добро для інших, — ті ні в нашому, ні в вашому храмі не вибивають прилюдно поклонів, бо їхній храм у їхній душі, волхве! І хто сам не збудував свого власного храму в своїй душі, нікчемний житиме і таким же й помре. Бо ані ваші, ані наші боги не перетворять нікчемника у праву людину. А все ж мене цікавить віра Ромеїв. Візантія манить мене, і я рада б побачити її зблизька у всій величі і низькості її. Бо отсим світлом правдивої віри, як ти звичайно говориш, Ромеї торгують не гірш від золота і паволоки. Привозимо одне й друге від них, то чому ж і третього не привести б?

— Правду кажеш, достойна княгине! Золото залишається золотом, через чиї руки воно б не пройшло. Так і правдива віра — хоча б і від Ромеїв прийшла, залишиться сама по собі святою.

Пригадалась княгині ота розмова з єреєм Григорієм, і віджило давно вже зроджене бажання в її душі побачити зблизька Візантію — побачити її таку, якою вона в дійсності була: в усій її пишноті та нікчемності.

* * *

І сповнилася мрія княгині Ольги. Вона проїхала щасливо „путь із Варяг у Греки“ і прибула з численним

двором своїм до Візантії. Були з нею княгині, боярині, двірське жіноцтво, послы і товмачі. Та найбільше було купців.

Надто довго затримано княгиню разом із двором її у Суді — пристані царгородській. І це, мабуть, остудило запал княгині, розвіяло чар, яким жила вона за весь час своєї подорожі.

На імператорському дворі приймали її серед тієї ж обстанови, що посла сирійських володарів — Гамданідів. Це знову не подобалося княгині, і вона насторожилася зовсім.

І коли ввійшла до великої салі — Магнаври — з гордо закинутою головою, імператор був дещо здивований її поведінкою. Тут же, в цій салі перед обличчям імператора численні послы різних народів складали чолобиття і поклони. Можливо, що й від цієї варварської „архонтиси“ імператор теж сподівався поклонів. Та вона своєю гордою поведінкою дала йому до пізнання, що її, володарку землі української, годилося б прийняти інакше, як чужоземних послів.

Саля Мангаври це була розкішна палата з різними чудами візантійської розкоші і премудротси, призначеними на те, щоб приголомшити приїжджих варварів величністю грецької культури. І до цієї то салі ступила княгиня Ольга, введена начальниками церемоній. За нею ступали найвизначніші жінки її двора, а потім послы і купці. Як стала на призначеному місці, царський логотет обмінявся з нею етикетальними питаннями про дорогу, здоров'я тощо. Зараз же почали діятись у салі різні чудеса. Золотий імператорський трон, при допомозі хитро придуманого механізму, почав підноситися в повітря, а фігури левів і птиць, розміщені в різних місцях салі, почали рухатися. Леви ричали, птиці співали.

Тоді піднесено імператорові дари, привезені княгинею, і на тому скінчилась авдієнція. Княгиня Ольга весь час на авдієнції стояла.

Вийшовши, припочила в салі трофеїв, а опісля введено її до салі Юстиніяна, де ждала її на троні цариця з невісткою, оточена своїм двором. І під час авдієнції у цариці теж мусіла стояти. Потім введено її до салі Кенургія, де могла спочити.

Тоді щойно покликано її на приватну авдієнцію до імператора, що прийняв її в кімнатах цариці — саму, без її двора. Тут щойно могла княгиня сісти та обговорити з імператором справи, задля яких приїхала вона до Царгороду.

Найбільш пекучою справою було обмеження прав українських купців у Візантії ще за Ігоря. І тепер саме княгиня ставила домагання про поширення тих прав. По цім правдивім послуханні відбувся парадний обід. Ольга з своїми жонами обідала в салі Юстиніяна — у цариці, а чоловіки з її двора — в імператора, у золотій палаті. Княгиня сиділа при окремому столі з найвищими двірськими дамами. Їх було дві: одна — при самій цариці, друга — при її невістці.

Під час обіду співці співали пісні в честь царської родини, а також показувано сценічні вистави і штуки скоморохів. Після обіду запрошено княгиню на десерт у круг тісної царської родини — до їдальної кімнати. Принесено малий золотий стіл, і при ньому засіли оба царі, Константин і Роман, невістка, діти царські, і з ними княгиня Ольга. При тому княгині — за візантійським звичаєм — піднесено на золотій тарілці 500 драхм. І її люди теж дістали, але значно менші, суми.

Під час свого побуту у Візантії княгиня відвідувала церкви і цікаво приглядалася до всього. Довгі розмови вела з єреєм Григором. Рішена була прийняти хрест. Проте, як о. Григорій порадив їй охреститись у Царгороді, вона посміхнулась і сказала:

— Невже думаєш, отче, що охрестившись в царгородського патріярха серед цієї пишноти і блиску, стану в очах Ромеїв чимсь іншим, як східною варваркою „архонтисою“. Доволі маю вже Візантії, її блиску і нікчем-

ности. Пора нам у дорогу. А як тільки приїдемо до Києва, ти, отче, охристиш мене в нашому скромному храмі св. Іллі на Подолі.

Перед відїздом княгині з Царгороду відбувся знову парадний — уже прощальний обід. Знову призначено для неї і для її двора гроші, тільки в значно меншій кількості.

Відїжджаючи, княгиня обіцяла імператорові прислати бажану військову допомогу, як теж і багаті подарунки зі своєї землі.

Та як прибула в Київ, не спішилася чомусь ані вислати військову допомогу, ані дарунків. І коли імператор через послів пригадав їй це, княгиня з гідністю відповіла:

— Скажіть своєму імператорові, хай він сюди, до мого стольного города Києва приїде по ці дарунки та постоїть в мене на Почайні стільки, скільки я ждала у нього в Суді, — тоді отримає їх.

* * *

У великій гридниці княжого дворища, при низькому столі сиділа княгиня Ольга, а напроти неї — виховник молодого князя Асмуд та воєводи: Свінальд, Претич і Лютославич.

Оце вернулися послы, яких княгиня вислала була до цісаря Франків — Оттона в політичних і торговельних цілях. Послы мали саме зясувати княгині і зібраним у княжій гридниці воєводам, про що найбільше йшло — цісареві Франків. Далеко більше, ніж торговельні справи, займало його питання про поширення християнства на Русі. Призначений уже був навіть єпископ, що мав вибратись до Києва з метою поширити християнство у великій волості княгині Ольги. Не так може поширення, як закріплення його, бо на Русі було вже і так багато християн. Цісар Франків бажав тільки піти назустріч княгині, бо ж їй, як християнці, напевно буде залежати на тому, щоб світло правдивої віри засяло у всій великій волості її.

Княгиня значучо мовчала. Чи не хотіла насильно накидати віри, яку сама визнавала, чи може бажала почувти, що саме скажуть її воєводи.

— Чи ж би цісареві Франків залежало аж так на тому, яким саме богам ми поклоняємося?! — відозвався воєвода Свінальд. — Думаю, що торговельні відносини наші із Заходом ані не покращають від того, якщо ми приймемо християнство, ані не погіршають, якщо ми залишимося при богах наших предків. Невже шкури чорних лисів, які ми привозимо з землі Бургасів, а то й наші з куниць та бобрів, менший попит матимуть на Заході? Чи наш мед стане менше солодкий, а прегарні невольниці наші споганіють, якщо ми не захочемо покинути наших богів? Пособляли нам досі наші боги у торгівлі та численних виправах — пособлятимуть і надалі. Журилася нами досі Візантія, а тепер вже і Франки починають нами цікавитись. За парчу, золото та зброю брали від нас шкури, мед, віск та невольниць наших. А що скажуть дати собі за те, що навчать нас кланятися ромейському Богові? Невже вони так тільки, з великої прихильності до нас висилатимуть до Києва єпископів своїх?

— Якби ти, воєводо, був поклонником отого ромейського Бога, тоді ти, напевно, не говорив би так, — відозвалась княгиня, — бо знав би тоді, що християни поширюють віру в свого Бога в ім'я правди, а не ради користей ріжних. І якби на просторах землях мого покійного чоловіка засяло світло правдивої віри, як же радо передала б я колись ті землі — звязані вузлом тієї віри в суцільну волюсть — своєму синові Святославу, молодому князеві.

— Вона й так суцільна, княгине, ота велика волюсть твого покійного чоловіка. Суцільна завдяки твоєму переможному походowi на Деревлян, вкінці завдяки вмілому господарюванню твоєму, — заявив воєвода Претич. — Яка ж кому шкода від того і що втратить велика волюсть князя на своїй суцільності, якщо народ буде поклонятися старим богам своїм? Воєвода Свінальд добре каже, що

торгівля наша ні в чому не потерпить від того. Ходили каравани наших купців у Болгар, Ітиль над Волгою та Дербент над Джурджанським морем, — ходитимуть і далі. А дорогі шкури чорних лисів, які привозять із землі Буртасів, та дорогі східні тканини і прикраси таксамо при-манливі будуть для Франків, як і досі були. Не кажу вже про добро наших земель. А що купці наші поклоня-тяться Іллі, чи Перунові, це ні в чому не змінить речі. Навзамін за все це наше добро ми дістанемо від Франків зброю, а від Ромеїв парчу, паволоку, золото та південні овочі, як і досі діставали. І дійсно, чого тоді забажає цісар Франків за ту дбайливість, з якою ставиться до нас? Бо-юся, щоб не надто великий окуп був! Не накидаємо ми їм наших богів, хай же вони нам і своїх не накидають. А втім, у нас уже і так чимало християн; не тільки поміж купцями, але й поміж дружинниками, а то й поміж бо-ярами. Надто вже часто доводилося нашим купцям і дру-жинникам зустрічатись з Ромеями. Тільки земське бояр-ство надто ще привязане до віри старих богів своїх. — І в уяві воєводи встав сивоголовий батько його, старий боярин Претич, як він уранці, до схід сонця похожає по своєму посіллі над Сулою і молиться могутньому Даж-богові. Скоріш Сулу можна б приневолити плисти в про-тивному напрямі, ніж його батькові звеліти поклонитися ромейському Богові. Ніяк не міг собі уявити своєї рідної Сіверщини без старих богів, до яких народ віками мо-лився. І свята весни не святкували б уже... І в купальну ніч не збиралася б молодь над Сулою... А там, над Су-лою, одної такої купальної ночі він уперше побачив її, Прекрасу... І воєвода Претич хитнув головою, наче хо-тів насильно усунути ту чарівну картину з-перед своїх очей.

— А християнам це, думаю, теж не вадитиме, — продовжував він по короткій перерві. — Поклонники Перуна не перешкоджатимуть поклонникам ромейського Бога, бо ж сама ти, княгине, знаєш, як далеко Поділ від Берестового, тобто — церква св. Іллі від капища Перуна.

А втім — якщо віра в ромейського Бога має колись дійсно поширитись у великій волості князя Святослава, то нехай уже приходить до нас із Візантії. Хай уже поширює її тоді в нас у Києві волхв із церкви на Подолі. Думаю — він справиться не гірше від будьякого західного єпископа. З Ромеями ми знаємо вже, на яку ступити. У нас із ними старі розрахунки. Не раз вони вже мали змогу бачити блиск мечів наших хоробрих дружин перед брамами Візантії.

Воєвода Претич скінчив. Настала мовчанка. Княгиня глянула в бік Асмуда, виховника князя Святослава, та він завзято мовчав. А їй треба було знати, що саме він думає. Вона ж числила на нього і на його вплив на молодого князя. Та він ані одним звуком не висловив своєї думки. А княгиня марила про те, що син її стане християнином. А чи він мав би прийняти хрест від Ромеїв, чи від Франків це не змінало ні в чому її мрій.

* * *

Та скоріш, ніж сподівалась, довідалась княгиня, що думав у справі поширення християнства виховник молодого князя. До Києва приїхав новопризначений єпископ Адальберт. До нього поставились неприхильно не тільки воєводи княжі, але й сам молоденький князь Святослав. Виховник князя Асмуд поділяв його думку. Чи радше було навпаки; Асмуд виховував молодого князя в пошані до старих богів його предків.

Єпископ Адальберт по цілорічних зусиллях відіхав ні з чим. Грунт, який хотів приготувати під новий посів, показався непридатним.

* * *

А молодий князь Святослав перебував тепер частіше поміж дружиною, ніж у теремі своєї матері. І княгиня бачила, що всі мають вплив на нього — і воєвода Свінальд, і його виховник Асмуд, вкінці навіть кожний дружинник із Свінальдової дружини, тільки не вона, його мати. Як

стріли, пущеної з лука, не може зупинити, хоча б і який добрий лучник, що сам він при допомозі тятиви надав напрям летові тієї стріли, — так і вона не могла зупинити сина в молодечих поривах його. Всі молодечі мрії і всі найкращі задуми в пізніших роках свого життя посвятила йому. Зберегла, скріпила і прегарно загосподарила велику волюсть покійного чоловіка свого тільки з тією думкою, щоб її передати колись синові.

І оце він — той син її — виборсався зовсім з-під її впливів.

А вона залилася сама — одна, як тоді, коли вбито Ігоря, а він, Святослав, ще маленьким був. Та ні! Навіть тоді не була такою самотньою, бо мала перед собою помсту за Ігоря і майбутнє Святослава, змальоване райдужними кольорами...

У теремі княгині рух, як ніколи — служебниці вештались сюди й туди! Не було тільки старого Мстислава, дворецького княгині, що завжди давав розпорядки. Від його смерті княгиня почувала себе дуже самотньою в своєму теремі. Тим більше, що князь Святослав покинув її, відколи підріс — раз-у-раз був із дружиною в поході. Скоро одружився і вільний час проводив радше в кімнатах молоді княгині, ніж у матері!

І оце тепер княгиня-мати ждала сина з походу. Вже деякі полки княжої дружини вернулися до Києва і приходили щораз то нові, а князя все ще не було.

— Малушо! — покликала княгиня.

На порозі одрини стала вродлива, струнка чорнявка, улюблениця княгині.

— Чи дівчата прибрали світлицю, чи все влаштовано у ній, — запитала княгиня.

— Все, достойна княгине!

— А в пекарню ти заглядала? І до медуші заглянь та скажи, щоб видали щонайкращий мед. Ти ж знаєш, що я бажаю гідно почастивати князя після походу.

Дівчина зникла, а княгиня з задоволенням подивилась їй услід. Одна-єдина людина, що в тих теремових

кімнатах була близька їй. Якось недавно, під час поїздки побачила оцю дівчину, Малушу, дочку боярина з Любечі. Попрохала боярина, щоб дозволив дочці поїхати з нею, і дівчина згодилась — тим більше, що брат її, Добриня, перебував у Києві при княжій дружині.

І княгиня всією душею привязалась до Малуші. Гарна, ворушка, розумна Малуша нагадувала княгині її саму, як була молодого дівчиною. А Малуша теж ставилась до княгині, наче до матері. Згодом переняла на себе догляд над усім теремовим господарством княгині: чи тому, що хотіла виручити княгиню, чи просто ворушка і непосидюча вдача її не давала їй сидіти дурно. Княгиня так привикла до того, що не була певна, чи це або те як слід влаштоване, поки Малуша не впевнить її. Княгиня і Малуша — це одно. На що вже глянули і схвалили очі Малуші, то так, наче б сама княгиня це бачила.

— І який він, той князь? — думала Малуша, біжучи в напрямі медуші. — Хоч хто знає, чи сюди до княгині-матері він зайде попереду. Може раніш зайде до молодого княгині? Але ні! Служебниці говорили сьогодні поміж собою, що звичайно заходить уперед до княгині-матері.

У медуші видала відповідний наказ і побігла в теремовий сад. Дивилась крізь огорожу на рух на вулицях Києва. Її з-за кущів та дерев не видно було, зате вона бачила все, як на долоні. Якщо князь досі не прийшов, то й Добрині немає.

— Привіт тобі, дівчино! — почула і налякалась. Біля неї стояв витязь — сильний, кремезний, наче молодий дубчак, у шкіряному одязі, наверх накинутий сірий плащ княжого гридня, при боці широкий варязький меч. З-під шолома дивились на неї сталеві-сині очі, владні і водночас ласкаві. Дівчина глянула на витязя і не знала, чому більше дивуватись — чи несподіваній його появі, чи відвазі.

— Ой, леле! — сплеснула в долоні. — Хіба ж тобі не відомо, що стороннім не дозволено заходити в сади княжого терему?

— Та невже? — роблено здивувався. — Чого ж тоді ти зайшла сюди?

— Я не стороння, а проживаю в теремі княгині.

— Так? — тепер уже здивувався напrawdę. — А тому, кого ти ждеш, дозволено сюди заходити?

— Я нікого не жду. Так тільки вийшла, щоб подивитись, як полки з походу вертаються. Не знаєш, чи княжі гридні вже вернулися?

— А ти хіба маєш когось між ними? — зацікавився.

— Брата маю.

— Хто ж він, як його звать?

— Хіба ж ти знатимеш його? — з недовірям глянула на нього.

— Може і знаю, хіба ти не бачиш, що сам я у княжих гриднях? — вказав свій плащ.

— Брата мого Добринею звать. Ну, що, знаєш його?

— Хто ж не знає Добрині, дівчино?

— Знаєш? — утішилась. — Так він уже вернувся? Кажи! Чи може... — і враз поблідла.

— Вернувся, дівчино, вернувся, — поспішав заспокоїти її витязь. — Тільки, бач, залишився ще з дружиною. Бо ж княжий тисяцький — це не горобець, що прилетів, пурхнув і вже його немає. Князь доручив йому деякі справи, які слід йому виконати.

— Який же він? — живо зацікавилася дівчина.

— Хто, Добриня?

— Ні, князь!

— Хіба ж ти не бачила його ніколи? — посміхнувся під вусом.

— Певно, що не бачила. Де ж мені було його бачити?

— Тебе цікавить, чи гарний він?

— Ні, не це, — живо заперечила головою, аж у кісниках задзвеніли блискучі прикраси, що звисали над вухами. — Мені цікаво знати, який він у бою. Кажуть, що він відважний, наче молодий пард. А при тому незвичайно лицарський. На нікого не нападає несподівано, всім ворогам своїм заповідає наперед: „Іду на вас!“ Бра-

тік мій казав, що в Києві не було ще такого лицарського князя. Дружина його в огонь і в воду пішла б за ним, а він за дружиною.

— Щодо першого — то так, але за друге, то князь не був би вдячний тобі. Він ще ніколи не крився за плечима своєї дружини — завжди стоїть на чолі походу, — посміхнувся витязь.

— Який бо ти! Ловиш за слова, — зашарілась дівчина. — Я ж хотіла сказати про дбайливість князя за свою дружину. І ще казав Добриня, що князь одягається, як кожний його дружинник, та що харчі його в часі походу зовсім невибагливі. А спить із сідлом під головою, під покрівлю Дажбога! Тому то дружинники так люблять його. І ще казав... та я, мабуть, і так уже забагато наговорила тобі, — зніяковіла дівчина.

— Ну, що ж іще казав? — зацікавився витязь!

— Казав ще, що якби князь мав таку жінку, як княгиня Ольга, то тоді був би наймогутніший з наймогутніших. Але воно ніколи так не буває. Лада ніколи не лучить двох однакових.

— Тобто Святославові дала жінку не таку, як треба, бо сам він нічого собі, — докінчив за неї витязь. — І тому то Святослав візьме сам жінку, всупереч усім богам, і то таку, як княгиня Ольга, або дуже подібну до неї, — сказав із силою в голосі.

— Ой, пек тобі! Ще накличеш якого лиха! І чого ж це я так довго говорила з тобою? Ось і договорились!

— Заспокійся, Малушо! — сказав, беручи її за руку і вдивляючись у неї своїми сталевими очима. — Я скоро вертатимусь тією самою дорогою, а ти знову вийди в сад, мені з тобою поговорити треба.

— Чекай, — сказала, звільняючи свою руку. — Звідкіля ти знаєш, що мене Малушею звуть?

— Ось бач, що її найбільше зацікавило тепер! — посміхнувся витязь. — Та ж усі кажуть, що в княгині перебуває сестра Добрині Малуша та що вона...

— Чому ж ти не кінчиш? — зацікавилась дівчина.

— А дуже цікава?.. Що вона найкраща дівчина на весь Київ, — докінчив.

— Ось бач, який! — віддула дівчина губи. — Я думала, що не знати що скаже. Таке кожний вітрогон сказати може, не треба аж витязя з княжої дружини.

— Сама ти допитувалась мене, то й допиталась. А на моє питання не відповіла таки. Ну що, вийдеш, як смеркатиме? Я ж сюдою вертатимусь.

— Не знаю.

— Але мені це треба знати, — сказав, вдивляючись у неї.

Не могла опертись поглядом його сталевосиніх очей.

— Вийду, — сказала і зашарілась уся.

А потім зашарудів на стежці пісок, і витязь пішов у напрямі терему княгині.

— На Дажбога! Чого ж це він туди пішов? — здивувалась дівчина. Скоро й сама побігла туди. Прийшла саме впору. За нею вже служебниці шукали і не знали, де ділась вона. Щось там княгині треба було від неї. Мабуть, хотіла запитати про щось. Дівчата наче голови потратили — бігали сюди й туди, як не при собі. З перешіптувань довідалась, що у княгині є князь Святослав.

— Іди туди, — шепнула Малуші одна з дівчат. — Княгиня звеліла, щоб ти зараз туди зайшла, як тільки вернешся.

Малуша стала в дверях світлиці, помертвіла вся. На застеленому дорогим східним килимом стільці, напроти княгині Ольги сидів отой витязь, який щойно говорив з нею в теремовому саді.

— Ах, Боже ти мій! Вона ж отетеріла зовсім! — закликала княгиня. — Малушо, це ж князь!

Малуша віддала поклін, належний князеві. А потім нічого вже не пам'ятала — ні про що питала княгиня, ні що відповіла вона. Ні не бачила усміху, утаєного в кутиках уст князя, ні ясного блиску в сталевосиніх очах його.

Вийшла з терему і, мов сонна, пішла до саду. Ноги умлівали із знесилля. Наче підкошена квітка, похитнулася Малуша і присіла на лавочці. Біля лавочки росли кущі калини, а червоні її ягоди мерехтіли в світлі заходячого сонця, як краплини крові.

Вже сонце зайшло, а дівчина все ще сиділа на лавочці під калиною. Вже й присмерк тихо і непомітно ступав по теремовому саду, а роса скропила жовті, новісенські сап'янці дівчини. Кілька краплин роси впало з куща калини на темне волосся і блискучі кісники її. Вже й місяць виринув з-за дерев і цікаво заглянув в очі дівчини... А вона все ще сиділа непорушно, наче подоба богині в зеленому гаї.

Тільки як зашаруділи пружні кроки на стежці і перед нею появилась постать князя Святослава, дівчина скопилась, щоб віддати належний князеві поклін.

— Лиши це, Малушо! — зупинив її князь.

Посадив її на лавочці, а сам став напроти неї.

— Тут, біля тебе не хочу бути князем, тільки щасливим юнаком, якого кохає найкраща в Києві дівчина. Якже я невимовно вдячний тобі за те, що вийшла сюди. А то думав — налякалась і не вийде.

— Я не виходила з наміром. Як вийшла з кімнати княгині, самі ноги занесли мене сюди, а потім сили не було вийти звідси.

— Це Лада привела тебе сюди, Малушо. Усім богам нашим, хай буде дяка за те, що ти ждеш ось тут на мене, — говорив радісно.

Звичайно дещо суворі риси його обличчя були злагіднені блиском радості і щастя. Задивилася в нього, неначе в диво. Це ж ніхто інший, тільки той витязь, що так часто являвся у снах і мріях її. І як коли молилась Ладі, то бажала, щоб тільки такий саме витязь з'явився їй. І оце він прийшов.

І враз у місячному сяєві Святослав побачив хмаринку на її чолі.

— Що ж це? — запитав ніжно.

— Дозволь мені відійти, достойний князю. У тебе діти, княгиня. Я не можу тут довше бути.

— По-перше, не тільки дозволю, але й сам на своїх руках віднесу тебе, щоб не заросила сап'янців своїх, але не тепер, а дещо пізніше. А по-друге, я ж казав уже тобі, що біля тебе не хочу бути князем. А раз я не князь, то й княгині в мене немає. Є тільки Малуша і Святослав, і нікого більше немає. Чуєш, дівчино? Нікого!

Здавив її в дужих обіймах своїх і нахилився до уст, що червоніли у місячному сяєві, наче спілі ягідки калини. Зривав китиці червоної, наче кров, калини і закосичував ними волосся Малуші.

— Найкращі кісники, яких не носила ще ні одна дівчина досі. Бо й не було ще такої, як ти, Малушо — правда?

— Не знаю, — сказала тихо. — Але князя такого не було ще ніколи.

— Не „князя“, Малушо, а Святослава. Для всіх князем, для тебе тільки Святославом бажаю бути. І ще бажаю, щоб кохала мене ти так, як жадна дівчина нікого досі не кохала. Малушо, зоре моя!

— Святославе, Ладо моє! — прошептала ледве чутно дівчина.

— Хай Перун поразить нас зараз ось тут громом своїм ясним і вб'є нас разом радісних, щасливих, — говорив наче в гарячці.

— Чого ж ти, Святославе, оце вже вдруге визиваєш богів! Боюся, що це не вийде нам на добро.

— А ти, бач, налякалась! Не бійся! Я заклин знаю, що відверне помсту богів.

— Який? — зацікавилась.

— А ось який! — і довгим поцілунком здавив їй уста. — Тільки чого це ти тремтиш уся, неначе зловлена пташка?

— Ах, Святославе, лячно мені на згадку, що в тебе княгиня молода, діти...

— Чекай же, Малушо! А ще недавно сама ти казала, що боги не дали мені княгині такої, як моя мати. Так я забажав поправити помилку богів і сам вибрав собі княгиню. І то, на Перуна, добре вибрав!

— Думаєш, що княгиня-мати не буде противитися цьому твоєму виборові? Вона ж християнка, а християни признають одну тільки жінку, а ця в тебе вже є. Та й ти, княже, як станеш християнином, сам себе осудиш тоді.

— Ні, Малушо, я войовник, не волхв якийсь, що слідкує та тим, котрий із богів сильніший. Всі багатства Ромеїв здобуду мечем, а хитру і підступну Візантію покладу біля стіп своїх, не приймаючи ромейської віри. І щоб подумали мої дружинники, якби я почав міняти старих богів на нових! А втім — хіба мені не все одно, які волхви і яким богам приносять жертви в моєму Києві? Ось і сьогодні я непомітно покинув своїх дружинників, бо не хотів дивитися, як волхв Перуна вітатиме полки, що вертаються з походу. Ти ж бачила, що я навіть не йшов до терему матері головним входом, а перескочив огорожу і крізь теремовий сад дістався сюди. Набридли, Малушо, ті всі нещирі поклони. А де ж більше тієї нещирости, як не у волхвів? А ти кажеш, що я своїх старих богів проміняю на нових! До старих я привик і живився з ними, тому важко було б мені їх покидати, а нові не цікавлять мене зовсім.

— Які ж дивні твої слова, Святославе! Перестань же, бо дійсно ще накличеш якесь лихо.

— Чим же дивні вони, Малушо? Невже думаєш, що дійсно є якась різниця між ладаном із храму на Подолі і куривом з капища Перуна? А втім, як би не підкурював людину, вона завсіди буде такою ж, як і була. Бо головне є, знаєш що? Доброта людська. Чим більше її в людини, тим вартісніша вона. А в мене її стільки сьогодні, що, здається, увесь світ пригорнув би до себе — ось так, як тебе зараз.

— Але мені вже треба йти, пізно, — сказала, вириваючися з його обіймів.

— Та невже ж? А мені здається, що тільки но прийшов я. А вийдеш завтра ввечорі, Малушо?

— Та невже ти знову прийдеш?

— Хіба ж міг би не прийти?

— Може і міг би...

— Та невже ти дійсно не віриш мені, Малушо?

— Вірю, Святославе! Добриня казав, що князь надармо не кидає слів.

— І цілунків теж! Не казав цього Добриня?

— Ні, не казав... — засміялась.

— А однак це правда — і доведеться тобі, Малушо, бодай один віддати сьогодні.

Малуша вмить закинула йому руки на шию, заки він отямився — поцілувала і швидко побігла в напрямі терему.

* * *

Молода княгиня до півночі ждала в своїй одрині князя Святослава і не діждалася.

А князь перескочив огорожу в теремовому саді княгині-матері і пішов туди, де розтаборились були його дружинники. І хоча княжі гридні не сподівались побачити ввечорі князя в таборі, бо певні були, що ночуватиме в теремі молодой княгині, проте не здивувались. Привикли до того, що князь завжди радо перебував з ними.

Одні з них пили міцні київські меди, другі розважали себе грою в кості.

Князь покликав до себе Добриню.

— Чи ж ти весь час перебував тут, Добрине?

— Так, достойний, — відповів збентежений Добриня, якому шуміло трохи в голові від міцного меду. Боявся, що князь дорікатиме йому, що забагато випив.

Бо князь нерадо зустрічав паних дружинників. Завсіди любив говорити: Пий, та міру знай!

— А з сестрою ти бачився вже? — продовжував князь.

— Як же міг бачитися, достойний? У мене тут діло було!

— Правда, що ти не міг сьогодні нікуди виходити? Та завтра зараз же піди до неї, бо очі видивила, виглядаючи тебе весь вечір.

Добриня потер рукою чоло і зникнів зовсім. Тепер уже певний був, що князь випив куди більше від нього. А може не більше, тільки, мабуть, мед з княжої медуші міцніший був від того, який пили сьогодні княжі гридні.

Князь дав знак рукою, що Добриня може відійти, а сам узяв сідло, поклав його під голову і поклався до сну.

Та не спалось йому. Переживав наново незабутні хвилини щастя, перебути з Малушею в теремовому саді княгині-матері. І пригадалось народне повір'я: кохання триває коротко, цвіт щастя — цвіт папороті, що цвіте опівночі в купальну ніч. Триває коротко... Невже й його кохання не триватиме довго? Та ні! Він же нікому не дасть вирвати собі його! Сам найшов отой рідкий цвіт папороті, то ж зуміє зберегти і заховати його.

І цвіло кохання князя Святослава... Кожного вечора переживав його наново.

Минула осінь, минула зима і весна настала. Відсвяткували свято весни, і князеві треба було в похід вибиратись. Ніколи так важко не було йому залишати Київ, як тієї весни. І довго просидів у теремовому саді з Малушею останнього вечора перед походом своїм.

Тільки, що тепер замість червоних, наче кров, ягід на кущах калини пишався білий цвіт. І до ранньої зорі просиділи Святослав з Малушею на лавочці під калиною, обсипані пелюстками білого цвіту...

* * *

Вранці перед походом Святослав пішов до княгині-матері. Ходив по світлиці пружними легкими кроками. Якийсь неспокій пробивався в його обличчі.

— Ти неспокійний чомусь, мій сину, — замітила княгиня.

— Як завсіди перед походом, мамо, — відповів уникливо.

— Ні, не завсіди, Святославе. Бо звичайно ти спокійний і бадьорий покидав Київ, знаючи, що поки живе в ньому твоя мати, берегтиме не тільки Києва, але й усієї волости твоєї. Невже тепер ти перестав довіряти матері своїй?

— Ні, мамо, я й далі вірю, що ніхто не кермуватиме краще, ніж кермує моя мати своєю вправною рукою всіма справами волости, яку зберегла для мене. Якби не те, що моя достойна мати впродовж довгих літ загосподарила волость і сильну, збагачену віддала мені, — чи ж міг би я відбувати ці далекі походи? І тому то перед кожним походом своїм я був спокійний. А сьогодні дійсно якийсь дивний неспокій неволить мене, і я прийшов прохати тебе, мамо, щоб ти берегла ще й мого щастя, як берегла і бережеш добра великої волости моєї. Я кохаю Малушу, мамо, — сказав і зупинився, наче хотів переконатися, яке вражіння зробили його слова на матір.

— Знаю, мій сину, — сказала спокійно княгиня. — Тільки я не згадувала тобі ніколи про це, бо не хотіла бентежити твого щастя.

— А тепер ще збережи, моя мамо, те щастя моє, — заопікуйся Малушею, поки я з походу не вернусь.

— Прошумлять ці молодечі пориви в тебе, сину, як Дніпро на весні, і знову вплинеш на тихі, спокійні води. Я й не дорікала тобі ніколи, бо знала, що й ти, хоч і князь, пережити мусиш бурю молодости. А що ти, надто ще молодим буди, занявся справами волости та одружився, то не було в тебе часу на кохання. Аж тепер найшло воно тебе і не минуло.

— „Аж тепер“ кажеш, мамо. Наче б я постарівся вже? Я ж ще молодий, мамо! А тепер, тепер ще молодшим став, — сказав із щасливим блиском в ставово-синіх очах своїх.

Мати здивилась на нього і задумалась. Чи пригадалися їй, може молоді її літа? Бо ж Малуша така була подібна до неї, коли ще була дуже молодою. Хто знає, про що думала княгиня! Вона навіть сама перед собою не

хотіла признатись до цього. Ціле своє життя була суворою до себе та інших, а тепер мала б потурати химерам молодика, хоча він і князь, і її син?

— Слухай мій сину! В тебе діти і жінка — княгиня молода. Тобі не слід цього забувати.

— Я й не забуваю, мамо.

— Як же не забуваєш? Ти ж зовсім забув за неї. А раніш ти кохав її.

— Я не кохав її ніколи, мамо! Тепер щойно я пізнав, що таке кохання та яке воно.

— Як не кохав, то чого тоді одружився з нею?

— Це ти, мамо, одружила мене.

— Бо вона, мій сину, найвідповідніша була для тебе, а до того — з княжого роду.

— А ця, мамо, тільки з боярського роду, але за те буде княгинею — і то такою, якою ти була, бо ніде в усій землі Дажбога нема такої другої, щоб така була подібна до моєї матері, як Малуша.

— Але ж київською княгинею може бути тільки твоя перша жінка і тільки її син — київським князем.

— У мене, мамо, Малуша перша, бо я кохаю її. А Київ тут ні при чому. Моя, як ти кажеш, перша жінка може сидіти собі в Києві, я ж не боронитиму їй цього. Зате Малуша сидітиме там, де я сидітиму, а син її, хоча б сидів і не в Києві, тільки в іншому якомусь городі — яснитиме поміж іншими моїми синами, наче місяць між зорями. Бо він, мамо, буде сином Малуші.

— Все це молодечі мрії, мій сину, які не сповняться ніколи! — сказала рішуче княгиня.

— Вже сповнились, моя мамо, — сказав, паленіючи, князь. І я прохаю тебе заопікуватись Малушею, якщо вона влітку пове сина...

— Сина?! — перебила йому. — Звідкіля ж така певність у тебе, що це саме син буде?

— Перевага мужеських потомків у нашому роді дає мені цю певність. А втім, щоб не було, син чи дочка, це речі не міняє...

— Добре, я подбаю про Малушу та про дитину. Тільки ти рішуче вибий собі це з голови, щоб вона мала стати твоєю жінкою. У християн можна мати тільки одну жінку, мій сину! А ти, як майбутній християнин, мусиш з тим числитися.

— Я ніколи не стану ним, мамо!

— Тому, щоб Малуші не втратити?

— Ні, не тому, а просто не хочу наражувати себе на сміх своїх дружинників. Не стану я кидати старих богів і шукати за новими. У мене ані часу, ані охоти на це немає. А втім скажи сама, яка різниця між куревом у капищі Перуна, а ладаном у храмі ромейського Бога? Ти ж хіба найкраще це знаєш!

— Ах, сину, сину! — похитала головою княгиня. — Чи ти думаєш, що я, приймаючи християнство, тільки курило на ладан проміняла?

— Ні, я трохи інакше думаю, мамо. Я вважаю, що ти, вибираючись до Візантії, в першу чергу хотіла поправити торговельні взаємини — поширити право наших купців у Візантії. А віру Ромеїв прийняла ти тому, бо хотіла навязати нитку взаємин з блискучою Візантією. А мені цього не треба. Я ж мечем промощу дорогу нашим купцям у Візантію, а ту саму блискучу, а при тому облудну та нікчемну Візантію покладу біля стіп „східного варвара“. Поки оцей меч у мене при боці, він промостить мені шлях туди. Навіщо ж мені аж через їхнього бога наближатись до них?

— Як навіщо? Хіба ти сам цього не розумієш? Та ж землі, які zostались тобі по батькові — це вже не зліпок із поодиноких племен, розбиваний раз-у-раз бунтами тих же племен, а суцільна волость. І їй слід би стати в ряді інших держав. Тільки тоді зірвеш із диким Сходом, а навяжеш взаємини з культурним Заходом, як приймеш християнство.

— Нічого я навязувати не буду. Мечем і тільки мечем промощу шлях — мечем вибору місце волості мойї між державами Заходу. А при золотодайних гирлах Ду-

наю поставлю полки свої. І всі багатства, що плинуть тепер до Візантії, попливуть тоді двома дорогами — Дунаєм і Дніпром — у мої землі. Але все це пісня будучности, хоча може і недалекої, бо ж непосидючий і войовничий Никифор Фока не витримає довго, — він скоро почне свої порахунки з Болгарією. А тоді вже і я спрямую туди свою дружину. Займу Болгарію, а там... ослаблена Візантія теж довго не витримає...

— Надто сміливі твої думки, мій сину, уважай, щоб не перечислися.

— Сміливість і відвага в парі, ходять, моя мамо. Або із щитом, або на щиті. А покищо мені пора на схід — над Волгу. Надто довго вже Хозари накидають свою волю прикаспійським землям... Але я засидівся. А Свінальд жде на мої накази і діждатись не може. Кому в дорогу, тому час. Прощай, мамо! Не згадуй лихом та бережи мою Малушу.

— Хай Бог береже тебе, мій сину!

І вийшов князь Святослав з терему княгині-матері. Цим разом не через сад, а головним входом.

З одного з теремових вікон виглянули заплакані очі Малуші і сховались...

* * *

Княгиня казала покликати Малушу і довго про щось говорила з нею. Про що саме говорила, ніхто цього не знав. Навіть князь Святослав не довідався про це ніколи. Бо не тільки княгиня Ольга, але Малуша вміла мовчати.

Бо чого тільки не може зробити мати для добра сина! Чого ж знову не жертвує жінка задля мужчини, якого кохає. І Малуша принесла в жертві найбільше щастя свого життя — безмежне кохання своє для добра волости, для спокою її, для щастя Святослава. О, боги! Та невже він щасливий буде без Малуші?! Але видно, що буде, бо так думає княгиня-мати.

Княгиня віддала Малуші село Будутин, і там мала проживати вона...

Ольга все бачила. І той важкий біль, що шарпав душу Малуші, і ту безмежну гордість, що не дозволяла їй прохати ласки у княгині.

Наче смертельно ранена левця, з гордо закинutoю назад головою, слухала слів княгині. А потім зложила доземний поклін, належний княгині, і вийшла.

Уже зникла за дверима світлиці горда, прекрасна поstattь її, а княгиня все ще дивилась їй услід.

Як же радо завернула б її і посадила на своєму місці, щоб володіла Києвом і всіма землями в час відсутності її сина! Хто ж більше, як не Малуша, може бути гідною зайняти місце княгині Ольги? Та друга жінка Святослава, хоч і княжого роду, проте негідна навіть сапання розв'язати Малуші. А однак... вона буде княгинею, а Малуша — покинутою, зведеною дівчиною, що далеко, в тихій закутині оплакуватиме тихими сльозами короткі хвилини щастя, які пережила з князем Святославом.

Так мусить бути, бо так треба для добра Святослава, для добра великої волости його...

Ах, ця волесть! Це якийсь ненаситний бог, який вимагає щораз то нових жертв. На тому ж жертovníку зложила й вона свою молодість, своє щастя. А тепер... тепер черга прийшла на Малушу.

* * *

Малуша проживала в своєму Будутині, куди веліла відвезти її княгиня. Влітку повила сина. І малий Володимирко був тепер усім для молодої матері. Забула при ньому все своє горе.

Та не довго тішилась ним. Саме тоді, як починав уже говорити, княгиня Ольга веліла забрати його. Бо він, як княжий син, повинен був виховуватись у княжому теремі. А Малуші веліла сказати, що це для добра самого Володимирка.

Як же важко було Малуші зрозуміти те все! Для добра Святослава забрано йому любов Малуші, тепер же

для добра малого Володимирка княгиня розлучила його з матір'ю. Дійсно — якесь дивне те „добра“!

Але в уяві Малуші став її син у майбутньому — молодий, дужий орел — такий, як Святослав, — і серце молоді матері радісно забилося. І вона віддала малого Володимирка і залишилась сама-одна з безмежним смутком своїм...

* * *

Князь Святослав заводив тим часом лад на східних кордонах своєї волости. В першій мірі приборкав Вятчів, що досі ще платили дань Хозарам. Здобув край Буртасів над середньою Волгою і торговельні міста Боглар та Итиль. Тоді щойно звернувся проти Хозарів. Здобув важну кріпость Саркел між Волгою і Доном, що тоді була ще в руках Хозарів, хоч мешкало там і багато Словян. Знищив Семендер — багате хозарське місто на березі Каспійського моря. Розгромивши Хозарів, побив теж і кавказькі племена Ясів і Касогів.

Не хотів вертатися до Києва, поки не покінчить із Сходом. А на цьому йому дуже залежало. Хотів забезпечити собі спокій на Сході, щоб мати опісля вільну руку, коли зводитиме порахунки з Візантією.

Завівши лад на Сході, по довгій мандрівці своїй, вертався до Києва. І вітали його Кияни, як ніколи. Біля капища Перуна волхв вітав його хлібом та сіллю, а хоровід дівчат — своїми танцями.

Та Святославові байдуже було до всього цього. Йому спішно було до терему княгині-матері. Якийсь дивний неспокій томив його. Як же дивно шарудів пісок під ногами на стежці до терему!..

Чому ж Малуша не вибігла назустріч? Невже забула його?

А в своїй світлиці стояла дещо сувора, як завжди, княгиня-мати і просила його, щоб сідав. Говорила про справи волости, як це робила завжди, коли він приходив по довгій відсутності своїй. Знала про все, що діялось на

кордонах великої волости його. Говорила ясно і докладно, як завжди, про все говорила. Тільки не сказала про те, що його найбільш бентежило і вогнем пекло.

— А Малуша, мамо? Де ж вона? Чому ж за неї ти нічого не кажеш? Я ж прохав тебе, щоб ти заопікувалась нею і дитиною.

— І я сповнила своє приречення, мій сину. Може не так, як ти бажав собі цього, але так, як вимагало добро волости твоєї і твоє власне. Малуші немає і ніколи її тут не буде. Зате син її — Володимир виховується разом із твоїми старшими синами Ярополком і Олегом.

„Немає Малуші“ — наче штовхнуло щось князя. Він схопився і заходив по світлиці, наче молодий пард, якого зловлено в клітку.

— Навіщо ти це зробила, мамо? В ім'я мого добра ти Малушу забрала мені — її єдину, яку я кохав! А всій великій волості моїй яка кривда від того була б, якщо б Малуша жила зо мною?

— В Києві є вже княгиня, Святославе, — твоя перша жінка. Тому то для Малуші нема тут місця.

— Я й сам не бажаю того, щоб Малуша перебувала в Києві. Вона буде там, де я. А я вже казав тобі, мамо, що в Києві не думаю сидіти.

— Ніде вона з тобою не буде! — сказала рішуче княгиня.

— Буде, мамо!

— Ні, не буде, Святославе!

— Чому ж? Тому, що ти не дозволиш?

— Ні, тому що сама вона не захоче.

Князь, наче ранений смертельно пард, безнадійно склонив голову.

— Навіщо ти це зробила? — запитав зломаним голосом. — В ім'я чого? В ім'я того ромейського Бога, якому молишся і який не дозволяє мати більше жінок, крім одної? Але зваж, що мене це не обов'язує, бо я ані не поклоняюся Йому, ані не думаю поклонятися.

— Хто знає, Святославе, чи не станеш християнином скоріше, ніж думаєш.

— Ні, не стану ним ніколи. Страшний твій Бог, мамо, а ще страшніша жертва, яку ти принесла йому. Живі серця живих людей ти принесла йому в жертву.

І замовк князь Святослав. Мовчала і княгиня-мати — супокійна, сувора. Ніяк не можна було пізнати по ній, яке вражіння зробив на неї біль сина.

— А син мій, Володимир — де він? — запитав по довгій мовчанці Святослав.

Княгиня казала привести дитину. Малий, дворічний хлопчик подивився по світлиці і вмить зупинився біля бабуні. Припав до її колін і цікаво приглядався батькові. Князь покликав його до себе і взяв на коліна.

Хлопчик сміливо доторкувався батькового одягу. Та найбільш зацікавився мечем. Але, торкнувшись пальчиком блискучого держака меча, вмить підніс палець до уст, наче обпекло його. Князь засміявся щасливо і розцілував сина.

— Ні, не пече, це ж не вогонь, Володимирку!

— Ні? — здивувався хлопчик.

— Ні, мій сину! Здобуває славу, мстить зневагу, карає підлоту, але не пече. А втім — хто його знає — може і твоя правда, маленький мій, може й пече. Але не того, хто орудує ним, тільки того, на кого спадає він.

Поцілував хлопчика, віддав бабуні, а сам вийшов.

* * *

Князь велів покликати Добриню і довго щось говорив з ним, вислав його в Будутин до Малущі. А потім ждав, коли приїде Добриня. Які ж довгі були ті дні! Вкінці приїхав. Та не привіз князеві радісних вісток. Малуща і слухати не хотіла, щоб вертатись до князя. Видно, вміла з нею говорити княгиня Ольга. І князь знявся справами великої волости своєї. А може готувався до скоку на блискучу Візантію?

Княгині Ользі теж небайдужі були справи волости, хоч і постарілась уже. При тому займалась вихованням внуків. Улюбленець бабуні, Володимирко підріс уже. Добриня брав його часто на коня, що найбільш тишило малого. І добре було малому Володимиркові біля бабуні. Одне тільки боліло його — чому в нього нема матері, як у Ярополка та Олега?

Раз якось, сидючи в батька на колінах, запитав про матір свою, та князь Святослав задумався і нічого не хотів говорити. І малий Володимирко рішив тоді запитати дядька. Дядько багато розказував йому про матір та про те, як княгиня не дозволила їй жити в теремі.

І вперше почув малий Володимирко жаль на свою добру бабуню. Той жаль залишився назавжди в душі його. Вже й князь Святослав простив матері кривду, яку заподіяла вона Малуші. І сама Малуша не мала жалю на княгиню, бо вона може ще найбільше розуміла задуми її. Тільки Володимирко не зміг ніколи забути тієї кривди, хоч як шанував і любив бабуню свою. Та найболючіше відчув ту кривду тоді, як сватав полоцьку княжну Рогніду, а вона назвала його сином рабині. Його прекрасну матір — горду боярську дочку, якій парі не було на всій землі Дажбога, рабинею назвала. А все через те, що бабуня його, княгиня Ольга, дійсно повелася з нею, наче з рабинею, — веліла вивести її з княжого терему.

Смертю Рогволода і його синів помстив образу, яку завдала Рогніда матері його, — в крові втопив свій жаль до бабуні. А саму Рогніду силою взяв собі за жінку.

* * *

Як сподівався князь Святослав, так і сталось. Войовничий візантійський імператор — Никифор Фока — задумав зірвати відносини Візантії до Болгарії. В першій половині X. століття Візантія пережила була важку і нещасливу боротьбу з молодого болгарською державою. Болгарський цар Симеон завзявся був тоді відбити цілий Балкан. І хоча Симеон не міг здійснити свого плану

то все ж Візантія мусіла укласти з його наступником Петром дуже некорисну для себе умову: мало того, що признавала цісарський титул Петрові, болгарській Церкві патріархат і повну незалежність, мало того, що видано за Петра візантійську царівну, але візантійський імператор зобов'язався ще платити Болгарам річну данину. За Візантією лишилися, крім околиць Царгороду, тільки вузькі побережжя Егейського і Йонського морів та Пелопонес — решту забрала Болгарія.

Отож Никифор Фока, користаючи з нездарности Симеонового наступника Петра та з ослаблення Болгарії, яка поділилась на два царства — східне і західне, заявив що далі не буде платити данини. Але, що не хотів сам починати війни з Болгарією, постановив до того ужити Руси. А що попередні спроби втягнути Русь до боротьби з Болгарією, як теж і пізніші переговори з княгинею Ольгою, ні до чого не привели — то Никифор рішив ужити підступу. Він вибрав до цього сина херсонського протевона, Калокіра, людину сміливу й хитру, до того обізнаного з руськими справами. Йому доручив завести Святославі багаті дарунки та звабити перспективою завоювання Болгарії для себе.

Калокір запропонував Святославі спілку: він здобуватиме візантійську корону, а Святослав, помагаючи йому, здобуде для себе Болгарію. Никифор доручив Калокірові вдавати претендента до візантійської корони, щоб певніше здобути Святослава. Та палкого, завзятого Святослава не треба було довго здобувати. Така пропозиція наближала тільки до сповнення його гарячих мрій — зайняти Болгарію, тобто захопити в свої руки всю наддунайську торгівлю та наблизитись до самої Візантії. А там, чому б не подумати над тим, щоб і Балкан, і саму світову столицю Царгород забрати...

Князеві дійсно спішно було до Болгарії. Він негайно зібрав велике військо — 60 тисяч мужа, не вчисляючи обозу, і разом з Калокіром вирушив у похід. Поспішав, як ніколи.

Під Доростолом, на Дунаї, зустрів болгарське військо і розбив його. Царя Петра це так вразило, що помер. А Святослав заняв частину Болгарії і осів у Переяславі — на південь від Дунаю.

І хоча Святослав, сподіваючись свого походу на Болгарію, заздалегідь старався забезпечити собі спокій на сході, здобув землі над Волгою, проте перечислився. Не так сталося, як бажалося. Під час того, як Святослав здобував болгарські міста, старенька мати його, княгиня Ольга, сиділа в Києві разом із трьома внуками своїми і, як звичайно, правила великою волостю свого сина.

Розгромлена Святославом хозарська держава не давала тепер опору диким кочовничим народам. Хозари не мали сили зупинити Печенігів, і ті вдерлись у чорноморські степи. Користаючи з того, що Святослав із своєю славною дружиною воював у Болгарії, облягли Київ.

У важкому становищі опинилася княгиня Ольга. Довелося боронити Києва при допомозі малої тільки залози. Довго облягали Печеніги місто й не відходили від його частоколів. Ніяк було подати вістку Святославові. Почався голод — забракло теж і води. Кияни сподівалися, що по той бік ріки є якісь ратні люди, що могли б їм дати бажану поміч. Та ніяк було пробитися із Києва.

Княгиня знала, що як зараз же не прийде поміч, то горстка хоробрих Киян не витримає довшої облоги. Вийшла до них і заговорила спокійно, наче б річ не йшла про бути чи не бути Києву, а про щось зовсім звичайне.

— Треба комусь пройти крізь печенізький табір і закликати поміч, іншої ради нема. А якщо всі найхоробріші пішли з князем у похід і нема між вами вже нікого, хто відважився б це виконати, то помремо в обороні стольного города нашого.

Спокій княгині подіяв на знесилених довгою облогою городян. Оглянулись між собою. Невже дійсно немає між ними нікого, хто пройшов би крізь печенізький табір і переплив Дніпро?

І ось виступив юнак і став перед княгинею.

— Ти правду сказала, достойна княгине, що всі найхоробріші пішли за князем. Мій батько теж пішов. А я залишився, бо таких молодиків не приймають до княжої дружини. Та тепер ніхто не стане рахувати моїх років. Я піду, княгине! — сказав рішуче.

— Чекай же, юначе, — зупинила його княгиня. — Як же проберешся крізь табір Печенігів? Треба знати їхню мову.

— Я знаю, як кінь у них називається, а це хіба ви-стачає.

Непомітно висунувся юнак із города і пішов в напрямі табору Печенігів. Саме смеркало. Юнак з уздечкою в руці та питанням „де мій кінь?“ пройшов аж до Дніпра. Печеніги думали, що це хтось із їхніх і що дійсно йому втік кінь. Тоді щойно спостерегли свою помилку, як юнак, кинувшись у Дніпро, переплив його. Кинулись йому наздогін. Напрямились печенізькі луки, забриніли стріли. Та ні одна не попала в нього. Юнак щасливо дістався до другого берега. Не зайшов далеко, як зустрів воєводу Претича, що вів озброєну рать до Києва. Чи прочував старий воєвода, що дні Києва почислені? Мабуть, що так, бо дуже йому спішно було. І звелів воєвода своїм ратнім людям навантажити човни харчами та засурмити з усіх сил. Їм же відповіли сурми з Києва. Налякані Печеніги думали, що це вже сам князь спішить на допомогу Києву. А Претич, використавши їх збентеження, причалив із своїми людьми до Києва. Всі харчові припаси, що їх мали з собою на човнах, дали Киянам, а княгиню Ольгу і синів Святослава посадили в човни і відіхали.

— Та невже ти князь? — спитав Претича печенізький вожд.

— Ні, не князь, тільки княжий воєвода, що прийшов з передньою сторожею, а за мною йде князь з великою силою війська, — хочаби налякати печенізького вождя, сказав Претич. І це йому вповні вдалося.

— Будь мені другом, — сказав тоді печенізький вожд.

І оба вожді подали собі руки і обмінялись дарунками. Печенізький князь дав Претичеві коня, шаблю і стріли, а Претич обдарував його панциром, щитом і мечем. І вмить зникли Печеніги з-під Києва, боячись, щоб князь Святослав із хороброю дружиною своєю не наступив їм на п'яти. Княгиня дякувала воєводі Претичеві за несподівану допомогу.

— Завдяки второпності твоїй, воєводо, Печеніги втекли з-під Києва, настрашившись горстки твоїх ратників. Претич тільки рукою махнув.

— Яка там второпність тепер у мене, достойна княгині? Як би дійсно була яка, то не сидів би тут, а з князем воду шоломом пив би з Дунаю. Було та загуло! А тепер князь із залогою лишив мене у волості.

— Ти ж знаєш, воєводо, що князь завжди найхоробріших залишає там, де сам не може бути. І як бачиш, добре вибрав.

— Бодай при кінці свого життя довелось мені сплатити свій довг супроти тебе, княгині.

— Який? — здивувалась.

— При першій зустрічі нашій там, над Сулою перевезла ти мене, а я перевіз тебе ось тепер...

— При останній — хочеш сказати, воєводо, — докінчила княгиня. Воєвода стягнув брови.

— Тобто не бажаєш собі ніколи більше зустрінути мене, княгині? Невже так неприємно тобі зустрічати мене навіть тепер, коли боги почислили вже дні мого життя?

— Не твої дні, воєводо, почислені, а мої. І Той, хто почислив їх, найкраще це знає. І дяка хай буде Йому єдиному на небі, що дозволив на схилі життя саме тобі завдячувати спасення Києва.

Дала знак воєводі, що може відійти. І воєвода мовчки відійшов, зложивши глибокий доземний поклін, належний княгині.

* * *

Святослав, на вістку про облогу Києва Печенігами, залишив у Болгарії Свінальда з залогою, а сам день і ніч спішив на поміч Києву, стольному своєму городу. Наче орел сизий на чорну галич, впав на Печенігів і загнав їх далеко в степи. А княгиня Ольга знесилилася зовсім.

— Залиши Болгарію, мій сину, — сказала вона. — Добре кажуть київські бояри: „Чужої землі шукає, а свою залишив“. І дійсно, хіба ж замало тобі твоєї власної землі?

— Замало, мамо! Хочу жити не в Києві, а в Переяславці над Дунаєм, бо там середина моєї землі. Туди сходиться всяке добро: від Греків — золото, паволока, вина та різні овочі, від Чехів та Угрів — срібло й коні, а з Руси — шкури й віск, мед та челядь.

— Щоб ти тільки не перечислився, мій сину. Візантія хитра і підступна.

— Я ж завжди числив тільки на свій меч, мамо, і ніколи ще не завівся на ньому.

— Але буває й таке, що хто мечем воює, від меча гине. А самим тільки мечем з Візантією воювати годі. Треба б ужити проти неї такої самої зброї, якої вона вживає.

— Тобто підступу і облуди? Ніколи Святослав не воював і не воюватиме такою зброєю, мамо!

— Я й сама не бажаю тобі цього, мій сину. А все ж не зашкодило б наперед подумати, заки добудеш меча. Ось і твоя виправа на схід: скільки часу і труду твого пішло, щоб здобути Поволжя, знищити хозарську державу... І який же вислід? Болгар і Итиль — найбільші торговельні міста над Волгою — знищені. А скільки добра перевезли наші купці через ті міста на схід і навпаки, скільки прийшло зі сходу до нас? І що ж ти осягнув, перетворюючи їх в руїну? І Хозарів розбив, знищив Саркель, Семендер, а вони, Хозари, неробили тепер тобі ніякої прикрости. Навпаки — були тим частоколом, що зупиняв наскоки диких орд у чорноморські степи. Найкращий доказ — напад печенігів на Київ. Чи змогли б

вони були дістатись до Києва, якби ти не розбив був Хозарів? Якби ти, мій сину, числив не тільки на свій меч, але й на розвагу, не було б того всього. Бо від того твого походу на схід шкоди багато, а користи мало. Ота данина, яку платили Вятичі Хозарам, а тепер тобі складають, рішуче не зрівноважить усіх втрат, які матимеш ти і твоя волость.

— Що впало, те пропало. Я ніколи не жалію раз зробленого діла. Зі сходом я покінчив, мамо, а тепер із Візантією почав, і не зупинятись мені. І ти сама, мамо, не бажала б, щоб я зупинився в половині дороги, не завершивши найкращих задумів своїх.

І бачила княгиня, що вона негодна зупинити його. В уяві стало все життя її, повне праці і турбот. Він, її син Святослав, і велика волость його — це були ті святощі, що заступили їй усе в житті. Це були ті боги, яким принесла вона в жертву свою молодість та всі сили свої.

І тепер він — той син її, той орел дужий — не зважаючи на виснажену важкими зусиллями матір свою, знову змагається до нового лету...

— Та хоч зачекай, мій сину, заки помру! Дні мої почислені вже, — сказала з боєм.

І послухав Святослав — zostався біля матері. За три дні померла княгиня, наче не хотіла забирати синові дорогого часу, не хотіла спиняти його орлиного лету.

І похоронив князь Святослав свою матір за християнським звичаєм без тризни, яку вона так криваво справляла колись на могилі свого чоловіка.

* * *

Скромний був похорон, як і скромним і суворим було життя княгині. Бо хоча суворою була деколи для інших, то найбільш суворою і невблаганою була для себе самої.

Велика княгиня київська, могутня володителька українських земель оце в останнє вибиралася із свого терему до скромної церковці св. Іллі на Подолі. І супроводжали її не лиш визнавці ромейського Бога, але й по-

клонники Перуна. Найбільше було жінок і дітей, бо тим вона найбільше добра зробила. Прийшли її попрощати в останнє всі, з якими ділила вона долю і недолю свого довгого життя. Прийшли з Києва, прийшли з пригородів його, прийшли з сіл.

І понеслося по всьому городу голосіння жіноче. Та найбільше ридала Малуша — хилилася від жалю, як від вітру тополя. Найбільш ридала вона, бо може найбільш розуміла всі жертви, всі змагання і всі подвиги княгині Ольги. А може інтуїтивно відчувала це все... Вона йшла зараз же за домовиною, що спочивала на снях, вкритих дорогими східними коврами і золототканими грецькими шовками.

Ступав за домовиною матері своєї і князь Святослав Завойовник, із синами своїми.

Біля церкви зупинився похоронний похід. І забрали київські бояри золотом ковану домовину княгині і внесли у храм. Вперше оце ступав князь Святослав до храму матері своєї. І може ніколи не розумів її так, як саме тепер у цьому храмі.

І як від сумного, похоронного співу заривав увесь народ і в церкві, і в притворі і на дворі кругом церкви — князеві Святославові Завойовникові, загартованому у важких боях котилися сльози по обличчі і падали на золотом шиту мантию його.

Востаннє прийшла Велика київська княгиня до свого храму на Подолі...

Сумно ридали дзвони, а з ними весь народ. І молоденький син Малуші і князя Святослава, улюбленець княгині Ольги — Володимирко гірко плакав за бабунею своєю. Одного тільки не розумів він, чому батько його Святослав Завойовник не здвигнув хоча б кілька величавих храмів у честь ромейського Бога? І тепер у всіх тих храмах у Києві і пригородах його були б дзвонили дзвони, прощаючи першу подвижницю віри Христової на українських землях — Велику княгиню Ольгу.

— Чому ж не було нікого, хто пособив би великим задумам її? — думав молоденький Володимир? — Чому?

* * *

І в молодій душі його зродилась постанова... Зродилась біля золотом кованої домовини бабуні його: сповнити великі задуми її.

* * *

Сумно ридали дзвони, прощаючи ктиторку і благодітельку храму св. Іллі на Подолі.

По всьому Києві і пригородах його неслоь голосіння. Це плакав народ по Великій княгині земель Українських від Ільмену по Тьмуторокань — по безмежно добрій, хоча дещо суворій покровительці своїй.

Бо хоча суворою була деколи для інших, то найбільш суворою і невблаганою була для себе самої.

.

